X

लालचन्द शोध पुस्तकालय (लाहौर)

डी. ए. वी. कॉलेज, चण्डीगढ़

संख्या ५१८१ विषय अलंकार

नाम ग्रन्थ शृंगारतिलकम् सटीकम्

ग्रन्थकर्त्ता रुद्रभट्टः, गोपालभट्टः

काल _____ परिणाम पत्र ८० / पृष्ठ १५४

लिपि देवनागरी प्राप्तिस्थान _____

पत्रसंख्या= २-४२

यस्त्रवकाः। एवाज्ञात्स्थायिसंवारिसात्त्विकास्त्रिवोधताइमेरत्याद
तनाइनिवोधताकिंभूताःकाव्यात्तिर्यायस्त्रवकाः। पुनःस्थायिसंवा
त्रयः॥ तात्स्तावान्तिवोधतजानातावुधवगमनेइत्यस्यधातोर्ल्यो
देवबनोतेपदंकेवेदिदंकाव्येतस्यात्तिर्यायंस्त्रवयंतिप्रकाशयं
तिवारिणश्रसात्त्विकाश्चतोतत्रस्तादेस्थायिनोनवानिर्वेदादय॥
शवा॥शेलादयंश्रष्टौसात्त्विकाः॥एवंयोज्ञवायद्यप्यमतःस
ष्टेतानिस्थायिनःतावत्स्थायिनमुपकर्तुमारब्धंतित्रएत्तत्पर्सव
रिणासंज्ञेननिर्दिष्टाःसात्त्विकाः॥सत्त्वमंतःकरणं॥तदुक्तंसंगी

मेतिमा॥ यादोषानुरूपकोपासाऽऽत्तमाइति॥ वपुनःअनुनातासतीप्रसीदति॥ वपुनःनाघेस्वांग
ज्यतेकिंभूतागुणहार्या॥ दोषानुरूपःकोपोयस्याःसा॥ नाघेप्रियेःस्वांगेअत्यर्थंरज्यतेअनुरक्तालव
ति॥ गुणेगृहार्या॥ आहारणयावज्रायिंद्रयोपागुणहार्या॥ तामेवालिनयपूर्वकमुक्तिप्रत्युक्ति
स्यालक्षयति॥ कांतेकिंकुपितासिकःपरजनेशणेशकोपानवेत्तोयंसुकेपर
स्यमेवदयितेदासोस्मिकस्तेपरः॥ प्रत्यूक्ताप्रणतःप्रियः॥ द्वितितलाऽऽताम्रमानेदयानेत्रोत्पलःकणि
कांकितस्तनतटेतत्प्रसमारोपितः॥ हेकांतेकुपितासि॥ किंकांताप्राह॥ हेशणेशपरजनेकःको
पोलवेत्तु॥ कांतःप्राह॥ हेसुभ्रूकोयंपरःकांताप्राहात्वामेवकांतःप्राह॥ हेदयितेतेदासोस्मिप
रःकः॥ इतिउक्तातत्प्राक्षितितलात्ताम्राक्षिप्रियःनेत्रोत्पलःकर्णिकांकितस्तनतटेसमारोपितः॥
किंभूतःप्रियःप्रणता॥ किंकृतयातत्प्रसमानेदया॥ ॥इतिपरस्परंउक्काकघप्रियात्रानेत्रोत्पल

M-5181

यत्नजलेतस्यकाणिकालिःअकिंतविक्रिंतंयत्स्ततटंतस्मिन्नासमागोपितःसम्यक्कूआगोपितोघृतःदृ
ष्टालिंगनेदत्तमित्यर्थः॥ शोषस्पष्टम्॥ अधमध्यमोदर्शयति॥ दोषइति॥ दोषेस्वल्पेप्रियाकोपंधत्तेक
ष्टेनमुंचति॥ प्रयातिकारणाद्रागंमध्यमासामतायदा॥ यास्वल्पेपिदोषेकोपंधत्ते॥ सुनःकष्टेनकोप
मुंचति॥ पुनःकारणादरागंप्रयातिसामध्यमामतेपत्रयः॥ स्पष्टं॥ यथेतिनिदर्शने॥ प्रस्फारेति॥
प्रस्फारस्फुरिताधरोविलसद्गंडस्थलाप्रस्खलद्भ्रूमौलःकणिकाविलंगुरतश्रमस्वेदभूषाप्यलोपा
दोतःप्रणतेप्रियेप्रकटयत्पंतःप्रसादंप्रियाकेशाश्रुपूरमंडलीआतलिताक्ष्णोःकिंस्तोषितोपादोतःप्रणतेकवंभूताप्रियाप्रस्फारस्फुरिताधराविपुनः
विलसद्गंडस्थलप्रस्खलद्भ्रूमौलःकणिकाकिताविपुनःलंगुरतश्रमस्वेदभूषापात्पत्रयाः॥ ॥

M-5181

ज्ञेयविषयमन्नमा। अंतःहृदयमध्येप्रसादंप्रसन्नतां। प्रसादप्रसन्नते प्रमरः केशान् तस्मैवउन्मोवयं
ती। नृपुराणं मंडलीपंक्तिस्त्रयाश्रावलि। तान्। अत्यद्भुतस्तुविविधमणिहीरकरत्नटाल्लिः कर्बुरिता
न्। विचित्रकिर्मी। कर्म्मेषश्रावलेता अकर्बुरइत्यमरः। पादयोरंतर्मध्यंतान्निनूपुणतो। पादोतप्रणतइ
त्यविसर्गपाठे। पादयोरंतएकदेशान्नूपुणतेप्रकामः प्रेत्रष्टःस्फोरोनेत्राननकपोलनासिकाविं
काश्रेनसह सुरिताबधरोयस्याः सा। विलसतीयेगंडस्थले तास्यांघमवलेत्योद्यर्म्मोलः क
लिकाः प्रछेदजलकलिकायस्याः सालंगुरतरः अतिशयेनलेगुरः कुटिलोयोभ्रूलेदःभ्रूरचनाम
एवरूपाश्रलंकारोयस्याः साएवंस्थतापि॥ अधाधमांप्रदर्शयति॥ येतिायेकुप्यतिविनादोषंम्नि
ह्नपच्छनयेविना। निर्हेतुकप्रवृत्तिश्चलचित्तानुमाधमा॥ ॥ यादोषंविनाकुप्यति। पुनःअनुन
येविनाप्रसीदति। पुनःनिर्हेतुकप्रवृत्तिः। पुनःचलचित्तासाअधमेत्यन्वयः। कुप्यतिकुप

कोपेदिवादिवादिः म्रिन्नतिरूर्ववदानिर्हत्रुकाकारणशून्याप्रवृत्तिःप्रवर्त्तनंयस्याःसाचलंवे
वलेचित्तंहृदयंयस्याःसातामुदाहरति॥यत्रेति॥यत्राधःत्रुतकामकार्म्मुकघोभ्रान्तस्रुवोर्भ्रि
मःसद्यःप्रजृतवंङ्कांतजयिनीयस्मिन्कपोलह्रविःयत्रस्वेदकणाविलुप्तमहिमाहागेथुगेजछ
लेकोंयमानिनिमत्सणमविमुखःप्रत्यग्रमानग्रहः॥हमानि नि। तवेतेशोयः।तवश्रयंकप्रत्यग्रमा
नग्रहः॥किंभूताःमत्सणमविमुखःयत्रभ्रान्तस्रुवोर्भ्रिमःत्रुधःत्रतकामकार्म्मुकघःपुनःय
स्मिन्सद्यःप्रजृतवंङ्कांतिजयिनीकपोलह्रविःपुनःयत्रउगेजछलेपिहारःस्वेदकणाविलुप्तमहि
माप्रत्यग्रोनवोनोयोमानग्रहोमानस्यग्रहणंहमामत्रुतोयःप्रणमोमत्सणमःप्रणतिःसाकपा
र्विवादोनामश्रुपदलोपोवायः।तत्रविमुखःपराङ्मुखः।यत्रस्मिन्मानग्रहेभ्रान्तंयोयेश्रुवो
तयोर्भ्रिमविलासा।अधःत्रुताहरीतताकामकार्म्मुकस्मरंदर्शयन्नुषःकघायेनविभ्रमेणसाप्र

M-5181

क्तामधुरश्चहिलासरहितइत्यर्धः। सद्योद्धृतनःघोद्भतो भीःस्तोयश्चद्वितीयावद्वइत्यर्धः।
ोक्तातिश्च विस्तोजेउत्तालंयस्याःसा। एवंभूताकपोलयोः द्वविःत्रयसोजातौत्रयोजौस्तनौत
तेपिछेदकृणालिःअछेदविडलिःअवसमंतादलुप्तोमहिमायस्यसः। इयमेववैडीत्यभिधी
ोअपिश। जातिकालवयोवस्थालावकंदर्शनायकैः। इतराअथसंख्याःस्फर्त्रीक्तविस्तस्तोति
इतराअपिजातिकालवयोवस्थालावकंदर्शनायकैःअसंख्याःस्फः। किंत्रविस्तस्तोतिनो
क्ताः। इतराअन्यानायिकाः। जातयश्चपद्मिनीचित्रिणीहस्तिणीशंखिनीश्चस्तयः। कालश्च
तादिवयसोवस्थाश्चबालप्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थयौवनादिः। लावश्चविलासविभ्रमा
दर्शश्चनायकाश्चैतैः असंख्याश्रमाणितः। तदुक्तंरसमंजर्यांयत्पुनस्तासीदिव्यादिव्योनयगण
त्रयंवाशदधिकशतयुतंसहस्रंभवति। दिव्याइत्यणादयः। अदिव्यामालत्यादयःदिव्यादि

तादयइतितत्रअवस्थितिदैनेवनायिकानीतेदातृजातितेदेनतेदेस्वीकारेअनेतनाय
मश्रेमानैपेस्यादिति॥लाइमाः॥इमाःइत्यादिसकलंज्ञात्वावपुनःतद्विदंकवीनांविशेषोक्ता
यंश्लोकयज्ञातव्याइत्याह्वयःस्पष्टं॥किंच॥रोमांचवेपथुश्चेतश्छेदनेत्रांबुविभ्रमाः॥वाग्माःसं
गारिकविनानायिकाश्रिताः॥॥कविनासंतोगश्रृंगारेरोमांचवेपथुश्चेतश्छेदनेत्रांबुविभ्रमाः
वाग्माःसंतोगश्रृंगारेकविनानानायिकाश्रितावाग्माः॥रोमा णिअंचतिउद्भवंतातिरोमांचः
मोद्भमइत्यर्थः॥अंबुगतिर्जनयोरितिश्वभ्रः॥विपतेकंपतइतिवेपथुःकंपः॥उवेष्टकंपने॥हि
त्रजितिस्त्रेणवुवाश्चंलोजउत्ताश्छिद्यतइतिश्छेदः॥तिछिदा गात्रप्रहारणे॥नेत्रांबुनेत्रजंजलं
मयतियूमोविभ्रमितिविभ्रमोविलासः॥तऊकेसंगातदामोदरे॥आरंगसंगमप्राप्तिश्चर
वर्त्तनं॥अनंकारविशेषाणामितिगोपालुविभ्रमः॥यद्वासहसैवासनोज्ञानमन्येसं

गावन्त्यस्यवुवतेकोपःस्मितयुक्तःसविस्मयः॥नायिकाश्रिताःनायिकाश्रिताःद्वितीयाश्रि
तातिगतास्यस्त्रजाप्तपत्रेतिसूत्रेणद्वितीयातत्पुरुषः॥नायिकाआश्रयेतेसंसजेतीतिवाक्याः
नीयाः॥नायिकानिरूपयेदानीमेताःसुदर्शीपिसर्व्वाःपरित्यज्यनीयाइत्याह॥संवेधिमित्राद्विज
तीक्ष्णवर्णाधिकावोऽमदागम्याः॥व्यंगास्त्रवाःप्रव्रजिताविलिप्तमेत्राश्चधर्मीर्वमनोलवज्ञैः॥ध
र्घमनोलवज्ञैःऽमदागम्यानकेषां॥संवेधिमित्राद्विजराजतीक्ष्णवर्णाधिकानोतघाव्यंगाः
ःप्रव्रजिताःवपुनःविलिप्तमेत्राइत्यन्वयः॥धर्म्मश्चअर्थश्चपुरुषावैःमनोलवश्चकामःताभ्जा
लितैःऽमदाःस्त्रियःगम्याःगमनीयाःनासंवेधिनश्चमित्राणिचद्विज्ञाश्चराजानयतीक्ष्ण
श्चकाश्चतेषांतत्रसवेधिनोऽसपिंडाःयैःसहविवाहादिकंसवतिउपकारमनपेक्ष्यैवयातिं

तानिमित्राणिद्विजाःब्राह्मणाःराजेतइतिराजानोभूमिपालाः।तीक्ष्णाःक्रूराःदेवब्रह्मगोडा
यःवर्णाधिकाःक्षत्रवर्मसोधिकाडत्यर्घः।विगतानिअंगानियासांतावयगाःअंगहीना
र्वाः।प्रव्रजिताःयोगिनोकापालिन्यादयः।विशेषेणस्निग्धोनष्टोमंत्रोयासांताः।गुप्तमंत्ररहस्य
तेदक्षइत्यर्घः।इदानीमकारणार्घमुपसंहरन्संभोगशृंगारोत्कर्षपूर्वकंकवीनुपदिशो
रति।अनेनेति।अनेनमार्गेणविशेषरम्यंसंभोगशृंगारमिमंवितन्वन्सवेकविर्तावर
रक्तोविदग्धगोष्ठीवनितामनोज्ञः।इतिश्रीरुद्रभट्टविरचितेशृंगारतिलकेकाव्यमालेका
रःपरिच्छेदः।कविर्तवेदितिनियोगः।किंकुर्वन्।अनेनमार्गेणइमंसंभोगशृंगारंवितन्वन्
संभोगशृंगारंविशेषरम्यंकथंभूतःकविःसावरसाडरक्तः।पुनःविदग्धगोष्ठीवनि

॥ अनेनपूर्वोक्तमार्गेणाऽन्यद्याज्ञाऽविरोधात्सवेऽहेगदायकमित्यूक्त्वाऽ
ऽविस्तारयन्नालंबनमनुरक्तःरसानुलावयंतीतिनावःस्थायिसात्विकव्यभिचारिणः
दृष्टवोक्ताः॥उक्तंच॥शृंगारहस्ये॥नलावेनविनाकाव्यंनलावेनविनारसाःनलावेनविना
नलावेनवि---गदिति॥एषतइतिरसाःशृंगारादयस्तत्रअनुरक्तःविदग्धनागोष्ठीनंडलीसैव
नातस्यामोज्ञोमनोहरःयद्वाविदग्धगोष्ठीषुवनितासुचमनोज्ञाकमनीयाःअनेनमार्गेणवि
गोष्ठीरंडयन्नवनिताअपिरंजयतीत्यर्थः॥ ॥इतिनाविडहरिवंशालंकारेबालजगोपालस्तुतायां
नलिनकटीकायांरसतरंगिणीषोडशःपरिच्छेदःसमाप्तः॥ ॥सुंदरजलदवपुर्हरमद्भुतरववंशि
कदेवविराजितमहमिहवनमालिनंवंदे॥षोडशपरिच्छेदैर्नवगशृंगारनिरूपणेदानी

रिच्छेदविप्रलंभात्मकशृंगारमाह॥ दंपत्योर्हृदयोनादेवशगुरुरागयोः॥ज्ञेयःपूर्वानुरागोयं
...तवेद्यवा॥ अयंपूर्वानुरागोज्ञेयः॥यःदंपत्योःअन्योन्यवेद्य॥ किंतुतयोर्हृदयोः॥दर्शनादेवश
गुरुरागयोर्विलक्षयः॥पूर्वानुरागःएवमानुरागः॥ज्ञेयोज्ञातव्यः॥ज्ञानंबोधनेक्षणः॥जायायपतिश्च
तीतयोर्हृदयोःस्त्रीपुंसयोर्विलक्षः॥जायायांजेलावदेलावौत्रानिपात्यौपत्यावितिंदलावोनिपात्यते॥
स्निग्धप्राप्तिस्नेहस्यामयाप्तौअत्रमिलनेदर्शनादेवेत्फलक्षणंअवणादेव॥तत्रदर्शनंसाक्षाद्विज्ञेय
॥तत्रश्रवणंवंदिहृतीसखीवक्त्रेसोगतादपिश्लोकमुदाहरणंग्रंथांतरादवगंतव्यम्॥विप्रल
यानलिख्यतइति॥प्ररूढोगुरुःरागःस्नेहोययोस्तयोः॥तडंकरसामृतसिंधौ॥यूनोरयुक्तयो
योर्वावयोनिष्ठाश्लेषालिंगनादीनामनवाप्तौप्रकृष्यते॥तथाचोक्तं॥नविनाविप्रलंभेन

ः।।।।संलोगः।पुष्टिमा।अंतोकषायेतेहिवस्त्रादौलूयानुरागोविवर्द्धते।।पूर्व्वरागस्तथा
।।विन्यमित्यपिश्रवासश्चेविकविनोविश्लेलश्चउर्च्चिधइति।।यद्येतिनिदर्शने।।किंवेद
ति।।किंवेदनैखपश्चेवमृणालज्ञाय्योमामाममालिक्षुकोममंतालवेत।।सैवाग्रहेविकवपंक
ोजनेषुतल्लगमःपश्चमपाकुरुतेस्मरा।प्रेम्ण।।हेआलिममवेदनैः किं।।सैवाखनःमृणालज्ञाय्योमा
।।कोमलवृतालवेतेमाक्षुविकवपंकजयोजनेषुआग्रहेसैवापरंतल्लगमःस्मसमिंत्रपाकुरु
लिसखिवेदनैवेदनलेपैः किंनकिंविदित्यर्थः।मृणालानोविज्ञानोज्ञाय्याज्ञायनेतां।।कोम
पुष्पादिरविंतेयत्तालवृंतेव्यजनोव्यजनेतालवृंतकमित्यमरः।माक्षुमाकंपयाधत्त
यस्मात्तल्लोदिमध्यमपुरुषैकवचनोतेपदे।विकवानोकुरुत्तानोपंकजानोयोजनेषुस्व

हवे। मुक्त्मज॥ परकेवलोतत्संगमःतस्यप्रियायस्यासंगमोमिलनेस्मरःकामस्तद्रूपोयोग्नि
कुरुतेहरीकरोति॥ अनंनायकस्यपूर्वानुरागमाह॥ यदिति॥ यत्सारैरिवपंकजस्यघटितंयद्वे
द्रवशोकीर्णंयदनंगसायककृशिखालासेवसंवर्द्धितं॥ यस्मिंश्चयस्मुधारसैरिवरतेराश्चानसूमी
ह्यःपिकदामरोरुहदृशःपश्यामितस्यामुखं॥ तस्याःसरोरुहदृशःतन्मुखंह्यःपिकदापश्या
कैमिवमुखियत्पंकजस्यसारैर्घटितमिवापुनःकिमिवायत्वंद्रवंशोकीर्णमिवापुनःकिमिवा
स्रनंगसायककृशिखालासासंवर्द्धितमिवापुनःयत्सुधारसैःसंसिच्यरतेःआश्वानसूमीन्नत मि
वयाः॥ तस्याःसाक्षाद्दृष्टायाःसरोरुहवत्पंकजवद्दृश्यौयस्यास्यास्याःतद्वदुंदरंह्यःपुनरपिक
कोलेपश्यामिद्रष्टुमिविलासाकदाकर्त्यीरितिसूत्रेणलविष्यतिलङ्॥ पंकजस्यपंक

M-5181

पंकजानामित्यर्धः। सौरैर्मकरंदैर्घटितेरचिते। वंदस्यगर्भो मध्यंतस्मात्प्रोक्तोर्मध्यनेगास्य
मायकावाणस्तेषांशिखाअयाणितासोलासादोलासेवहितेत्रज्वलातृतमिनासुक्ष्मरूपैःर
सियसम्यक्मेविज्ञातेःकामक्रीडायाःआसमंतादृश्यतेऽस्मिन्निति आस्थानेउपवेशाष्ठा
आस्थानस्त्रमिरास्थानस्त्रमिःक्रियतइतिआस्थानस्त्रमीत्तते अस्तृततत्रवेत्त्वा स्त्रियोगेसंपद्यक
स्त्रेःघौवेतिदार्घः। अपिवा मृणालकदलीवंदवदालाबुरुहादिकं। तत्रोनयोःस्मरातंकेदृम
विंत। तत्रमृणालकदलीवंदवदनोबुरुहादिकंसेविंतमनुत्रनयोःस्मरातंकेवशम
यः। तत्रतस्मिन्विघलंसेमृणालेवकदलीवेवंदत्रवंदनेवत्रंबुरुहालिंवतानिआदिर्य
आदिनाकदंबीशाखंदादयः। अनयोर्द्वंपत्योःस्मरातंकंकामस्तंनैवशमयेदनशां

ा किंच ॥ आलोकालापसंहृद्गगाकुलितचेतसो ॥ तयोर्लवेदसंज्ञासौदशावस्थाःस्मरो
योः असंज्ञासौस्मरःदशावस्थालवेत्ता किंभूतयोस्तयोः ॥ आलोकालापसंहृद्गगाकुलितचे
तयोर्दंपत्योः ॥ असंज्ञासौअसंगमेस्मरःकामःदशावदशाय — आलोकाश्चदर्शनेआला
पलाषणंतास्यांसंहृटोसंवर्हितोयोगगो ॥ रागगस्तेनाकुलितंचेतोयस्यतयोस्तयोः ॥ यद्यतिनिदर्शनं ॥
दशावस्थादर्शयति ॥ अभिलाषोत्थितास्यादस्मिन्शब्दोलवंत्यंतास्तयोर्द्वा ॥ गुणकीर्तनंचद्वेगो
त्कंठाप्रलापश्चस्याउन्मादोव्याधिरेवा ॥ जडतामरणंवेतिदशमेजायतेक्रमे ॥ असंज्ञासौलवंत्यंतास्त
दशायधा ॥ तयोरसंज्ञासौदशादशाःलवंतिस्पष्टं ॥ अत्रमीमारिणः ॥ व्याधिशंकासूया
क्रतडक्रीरसाहृतसिंधौअत्रमीमारिणोव्याधिःशंकासूयाश्रमःक्रमः ॥ निर्वेदोत्सुक्यदै

निद्राश्रवोधनैर्विषादोजडतोन्मादोमोहस्मृत्यादयःस्मृताः॥तत्रैवप्रौढःसमेजनसः सा
धयतिसहविधासमर्थरतिरूपस्थप्रौढइतिनिधीयतेलालसादिरिहप्रौढमणीतादृशसवे
तत्सेवारसावानमुत्कटत्वादनेकधातयाविपाकक्रमेरस्यदशावस्थासमासताप्रोक्ताइ
त्थंतिताद्दर्शयति।तत्रालिलाषः॥व्यवसायइति॥व्यवसायोलवेद्यत्रवांछतत्संगमाशयासं
गकुलचित्तत्वात्सोलिलाषःस्मृतोयथा॥सत्रालिलाषःस्मृतायत्रतत्संगमाशयावांछव्यवसा
यःकुतःसंकल्पाकुलचित्तजात्॥यत्रयस्मिन्नत्रलिलाषेतस्यप्रियस्यसंगमोमिलनेतस्य
वांछातयावांछत्यर्थेव्यवसायोहतोषेणप्रियमुखावलोकनाशयारचनाकल्पमः।
विविधकल्पनातेनआकुलंयच्चेतस्तत्रावसन्नंचेतस्मात्॥॥यथोदाहरति॥अनिशा

M-5181

वेशात्तियद्वा गेहेऽकस्माद्बहिश्चविवेष्टतेवदतितद्यद्वा सख्यासाईंसहाममिवोसुका
वदनालोकेमेदंमेदंवेत्यवलत्यसौशृगदशितद्येतस्याशोकेस्मरेणतंतेपदसौ॥ यद्वाअहंशोको
तस्यामृगदृशिस्मरेणपदंन्यतेयद्वाअकस्माद्गेहेप्रविशति। वपुर्वाबहिर्विवेष्टतेयद्वाउ
॥सतीसख्यासाईंवदतिवामेदंमदंवेत्यजवकारोमवोर्घ्रअसौयद्वादयितवदनालोकेमेदंमदं
वास्यान्नद्यावलति॥॥तद्यातेनदह्यमाणप्रकारेणशोकेशकिंशोकायं॥यकायेनप्रकारेणकार
वेनैवाकस्मिकंगृहप्रवेशात्शोकेसर्वंवहिर्गृहात्विवेष्टतेविविधंचेष्टांकरोति।त्रसुका
कंठाहसेनसहवर्त्तमानेसाईंसहादयितस्यकांतस्यवदनंमुखंतस्यआलोकेअवलोकनाय
निमित्तंसप्रमीवलतितिर्यग्विलोकयति॥अवचिंता॥कंधेसवल्लनाशयःकिंकुर्य्यात

प्रोक्तघंलवेदमौवरूपडतिविंतंलवेद्यत्वा ॥ ॥ इतिविंतंलवेद। इतीतिकिंसवल्लनः क
ःप्यःतस्यसिद्धयेकिंकुर्यात्असौवरूपकघंवरूपोलवेद ॥ स्पष्टं ॥ एवंप्रदाहरणमाह ॥ सत्यमि
॥ सत्यंडर्त्तलएषवल्लनतमोगोममास्मिसुनःकोप्यन्योस्तिगुरुर्न्नवातिनिपुणःसएवोस्यसं
धने संवित्तेतिमृगाहशाम्रियतमेदृष्टेस्रघोमेखलेवधंत्यानगतेस्थितेनवगलद्वासोनृवा
ते ॥ मृगीदृशाम्रियतमेदृष्टेसतिनगतेनवस्थितोनवागलद्वासःसेदृतोकिंनृतयामृगाहशा स्र
खलोवधंत्या। किंरुवा। इतिसंवित्ते ॥ इतीतिकिं ॥ एषवल्लनतमोडर्त्तलःसत्येपुनःअस्मिन्रूम
गुरुः ॥ अस्यसंबोधनेसत्यःनवअतिनिपुणःनवअन्यःकोपिअस्मि ॥ किंकुर्यामितिरूपः न
गतमितिकाविसंत्यमरुपावेष्टाजातेतिलावः। मृगाहशोत्यनेनयघावनेमृगाकिंविड

त्वमरूपालवतीति गलत्तद्विस्मश्रत्वासोवङ्गेसंवतेआङ्गादितेअस्यप्रियस्यसंबोधने
रणेनवअतिनिपुणाःअतिश्रवाणाःकोपिवज्ञाकज्ञाकारणतेऽवेत्त॥ ॥अवस्मरणं॥घोषाय
र्यंषुतदेकाग्रंवमानसंश्चासैर्मनोरथैरपिवेष्टास्मरणंयद्या॥तदस्मरणं॥यच्चअन्यकार्ये
षुनःतदेकाग्रंमानसंचपुनःश्चासैःमनोरथैरपिवेष्टा॥॥यत्रयस्मिन्नस्मरणेअन्यकार्येषुस्म
रिक्तेषु॥तदेकाग्रंतेनस्मरणेनसहएकाग्रंएकरूपंमानसंचित्तंचेष्टाःक्रियाश्रिताः॥॥यद्येतिनि
चे॥इंडमितिइंडनिंदतिपमकंदकदलीतल्पेनवामन्यतेकर्थूरंकिरतिप्रयानिनरतिंशालेय
पढे।श्चासैःकेवलमेवखेदितनुर्ज्यपत्पसौवालिकायत्रकोपियुवासखिस्मरसखश्चेत
नः॥ ॥सेसखितत्रअमुष्माःवेतसिकोपिस्मरसखोयुवाश्चिताःयत्रअसौवालिकाई

वापभक दकंदलीतल्पमन्पेतापुनःकर्पूरकिरतिःआलेयक्षराशृहेरतिंश्रयातिःश्रा
केवलमेवध्यायति।किंकृतावालिकाखेदितनुः॥ ॥तत्तस्माद्।स्मरस्पकामस्यसखास्म
रोजाहःसखिसृष्टवायदयस्माद्।वालैववालिका।निंदतिकुत्सते।णिदिकुत्सायां॥पन्नानि
दाश्रकेदल्पश्चतेषांतल्पेशय्यां।किरतिविंक्षिपति।कविलेपेआलेयंहिमंतस्यक्षराशृपेशृहंत
श्रीतिंनश्रयातिनाश्रयतीति।ध्यायतिचिंतारूपंध्यानंकरोति॥खेदितःखेदंप्राप्तनुःशरीरयस्याः
गुणकीर्त्तनं।सौंदर्यंहसितालापैर्न्नास्यन्यत्तत्समोयुवा।इत्थंवाणीलवेद्यत्तदिवेगुण
।तत्तइत्थंगुणकीर्त्तनेपत्रइत्थंवाणीलवेत्।इत्थंकथं।सौंदर्यंहसितालापैःतत्समोयुवा
पत्रयास्मिन्गुणकीर्त्तने।इत्थंश्रमुनाश्रकारणंसौंदर्यंवसुंदरताहसितंवहास्परसः आला राम
५२

लाघणंतैःरुद्वातत्समःतेनरूनासमस्कृत्यः।हास्यरसस्कासिंतहसितादिलेदेनषोढा॥च
वलोवनोईषद्विकसितैर्गंडैःकटाक्षौमौष्टवान्वितैः।अलक्षितद्विजद्वारमुत्तमानां॥स्मितंत
दि॥तद्दृश्यते॥तद्वक्त्रमिति॥तद्वक्त्रंहसितंतेडमंडलमतिस्फारंतदालोकितंसावाणीजि
कार्मुकस्यासौंदर्यमेतस्यतदाइत्वेसांप्रतमालिवल्लतमध्यानप्रसक्तामनश्चेतश्चेवितका
टमिवमेकस्मादिदमुह्यति॥॥हेआलिमेडदेवेतःसांप्रतंकस्मात्मुह्यति।तत्कथयेतिशेषः
तमिवयेतःडंवितकालकूटमिवा।किंभूतायाःसोडहंवल्लतमध्यानप्रसक्तामनः॥इत्येक
तस्यतद्वक्त्रा।किंभूतंहसितंतेडमंडलंतदालोकितं।किंभूतंतत्स्फारं।सावाणी।किंभू
तंतत्कार्मुकस्यासौंदर्यमित्यन्वयः॥मेममकस्मादेतोःमुह्यतिमुहवैक्लव्येडंवि

र्शितंयत्कालरूटंविघेतदिवाअतिशयेनवल्गलोवत्तसतमस्यमानेप्रसक्ताआत्माश्चेताका
यस्यात्तस्याःहसितंडेडमंडलेयेनतद्आलोकितंतारकर्म्मिश्चीकमीक्षणं।।तडकंसंगीत
कंरे।।विषयालिमुखान्यष्टौतारकर्म्मीण्यवज्रवोसमंसाव्यनुहत्तावलोकितानिविलोकिते
कितालोकिनेवप्रविलोकितमित्यपि।।सोप्यमध्यस्थतारंवदर्शीनसममुव्यतेसामुव्यतेति
नप्रह्मोतर्गततारकंरूपनिर्वर्णनायुक्तमनुहत्तेमतंमुनेः।।अधस्थदर्शीनंयत्तद्वालोकित
ष्टष्टतोदर्शीनंयत्तद्विलोकितमुदाहृतं।।उल्लोकितंतद्दूरस्थवस्तुनोयदवेक्षणंसहसाद
त्तदालोकितमुदाहृतं।पार्श्वस्थदर्शीनंप्रोक्तंऋजुनिःप्रविलोकितंसाधारणन्यसूत्रया
त्वेषुतद्विदाहृतिः।।अतिक्रांतःस्फारोविकाशोयेनतद्।जितःकामकार्मुकस्यखोध्र

यासाविरहकालीनकीर्तविषयकप्रशंसाप्रतिपादनेगुणं कीर्तनमितिस्पष्टार्थः तत्सौंदर्यमि
नानुपमंसूचितं॥ अथोद्वेगाः॥ यस्मिन्नूरम्यमरम्यमप्यनवहर्षायकिंवनायद्वेषःप्राणितव्यपि
द्वेगःस्मृतोयद्वा॥ तत्रद्वेगास्मृताःयस्मिन्नूरम्यंअरम्यंस्यात्किंवनहर्षायनवायदृष्टाःप्राणितव्ये
द्वेषः॥ ॥यस्मिन्नूद्वेगोरम्यरमणंयंवक्त्रंअरम्यंअरमणंस्यं।किंवनवक्त्रंहर्षायहर्षनिमि
त्तंयदिमर्त्यंयमप्यमर्त्यं।प्राणितव्योपि।अनजीवनेजीवनीयेपिवक्त्रनिद्वेषोवैरंकामक्रोश
नितमकलविषयहेयताज्ञानमुद्वेगइतिस्पष्टार्थः॥ ॥यद्वेतिनिर्दिशति॥ ॥अयमागा
इति॥ अयमागंकलयसिपुरश्चक्रवाकीवचंद्रं॥ वद्धोकंपंक्षिशिशिरमरुन्मदद्यमेपक्ष्मिणीवाप्राण
ग्रस्तेकवमपिवनाद्रुतःशल्यमुल्लंघ्यनकेनासौसुतन्वजनितोमान्मथस्तेविकारः॥ हेसुत

ङ्तेमान्मघो विकारः केनजनितस्तक्रवयेतिशेषः।विकारमेवाह।पुरःवंङ्श्रस्यागारंकलय
ोकेवङ्क्रावाकीवापुनः।वङ्को कंपंयघास्तवतिन्नि।ञिरमरुतादह्यसेकेवापग्निनीव।वल
गवतःघाणान्कघमपिधमेर्किलूतान्घाणान्।ञल्पउल्पानितियोजना।।सुतञित्यनेन
र्वमतदुःसहमितिश्चिंतामन्मघस्यायंमान्मघः।तस्येदमित्यण्।घस्यागारंहेकलयलंसि
ङ्गसिंघघावङ्क्रवाकीकामन्केञविधरावङ्को कपंनिविडाधिकंकंपा।ञिञिरंसंवे
ोमरुत्वायुस्तेनदह्यसेदहनस्यकरणं।यघापग्निना।ञिञिरमरुतादग्धस्तव
ङ्गदित्यर्घः।कघमपिमहतायत्नेनधमेधमेघस्यसि।ञल्पानिलोहनिर्म्मितोभ्रविरे
सेलङतिनाघा।तिक्रुत्वाङसमान्।।अघोन्मादः।वेत्रमीतिमनोयास्मिङरत्पोसुक्या

राम
५४

M-5181

वावःस्त्रियाश्रितावएवसउन्मादःस्मृतोयद्वा॥सउन्मादःस्मृतःयःस्त्रिहृत्पोसुक्यादम
तोवेत्त्वमितिपुनःस्त्रियाश्रितावएववाचःयःस्त्रिहृउन्मादोहृतोक्तोडायं॥औसुक्यमु
त्मादहृअतिशयेनत्वमतिवेत्त्वमितित्वमुक्तलने॥स्त्रियाश्रितहृथाव्यापारउन्मादइतिस्पष्टा
र्थमन्यत्॥व्यापारोहिचित्रावाचिकोकायिकश्चातत्रवाचिकोयद्वा॥इच्छामिति॥इच्छंते
ज्ञितेसत्वमयाएवंसमालोकितस्तेनोक्तंसुलगेनतत्रनवोदन्तंमयामंदया।तत्सत्यंक
थलिकिंसुलगःकुएत्रमध्येविराद्यित्फक्कासुदृशाकयापिवलितग्रीवंदृश्योस्फारिते॥१७॥
पिसुदृशावलितग्रीवंयद्वा।स्यात्दृश्योस्फारिते।किंत्वत्रावि।राद्दइतित्रक्काइतीतिकिं
तलितेनइच्छंनिरीक्षितं।मयाविएंवसत्वंसमालोकितःपुतापुतःतेनसुलगेतत्रकंत्वत्रमे

मया वर्वोनदत्तोतत्सत्यंकथ्यतांसपुलगोमल्लेकिंनकुथेद्द॥वलितग्रीवाग्रस्मिन्नूकर्म्मणि
ड्डकंसंगीतरत्नाकरे॥समानिद्दत्तावलितोरविताकुंचितोविताव्यस्तानतोत्रतावेनिग्री
त्रविक्षालवेद्द॥तन्नद्दाणेतत्रैवासमास्चालाविकाध्यानिजपेकार्य्यस्खलावजे॥१॥ग्रीवा
मुखीभूयनिवर्त्तेतग्रदातदानिद्दत्तेपुव्यतेसास्यात्स्वस्थानाभिमुखादिषु॥२॥पार्श्वान्मु
लितग्रीवासैगेतथेद्दाणे॥३॥रेचितावित्रकृतग्रीतावर्त्तुलेमथनेतथा॥४॥आकुंचिताकुंचि
तारेस्चतोपरे॥५॥आविताप्रस्तालोलाकेशाकर्य्येश्वरीद्दाणे॥६॥व्यस्तापार्श्वगताखेदेपा
र्श्वभारयोः॥७॥नतावनम्रालेकाखेधेकंगावलेवद्ग्रीविकोशादृष्टिःवथासंगीतरत्ना
शितपुटद्दिद्दाविकासिन्यनिमेषिणी॥अनवस्थिततारावविकोशाकार्द्धितावुधैरिति॥नोट

ङ्गतार्थावगोर्द्धप्रदर्शनइति।दृशौनेत्रेस्फारितेविकासितेतेनजियेण।इच्छमितिव
र्ण।वस्तुर्वकमलिनयंदर्शयंता।एवंअनयाशीलासुलगेनसुंदरेणउक्तलाषितं।तत्रतस्मिन्न
तेमंदयाशुष्टयामंदाःस्वल्पाश्चरोगार्तेमूढालापगनैश्चराइतिविश्वः।तत्तस्मात्।मलंमम।
डुहेर्ष्यासूयार्घानांयंप्रतिकोपइतिवङ्घी॥कायिकोयथा॥ ॥श्वासेति॥ ॥श्वासप्ररोहणो
र्वसुधेलेखनैरत्तिव्यापारोजायतेयत्रसउन्मादःस्मृतःयत्रश्वास
हणोकंपेपुनःवसुधेलेखनैश्चापित्यापारोजायतइत्यत्रयः॥श्वासश्चप्ररोहणंयत्र हालि
प्रश्चिआरोहणंउत्कंपश्चतद्वद्वेःकंपस्तैःवसुधायाभूमेःउल्लेखनेपादकरांगुष्ठा
लिःश्चापिनानिमेषरहितावलोकनध्यानरोदनानिव्यापारःकायिकीचेष्टा।

रुणमाह।देवीवानिमिषेत्राणाविलिखतिनेत्रोणीअसिपत्रवकैः।किंविद्ध्यायतिनिश्चलावलव
त्रोमांचितांकंपतोरोदिंपकगतांविलोक्यपुविरंवीणामतिव्याप्तांस्वल्पेखेदिनेयंवरतनुःके
यंसंशिक्षितां॥ङेयंवरतनुःकेनापिस्वल्पेखेदिनेःसंशिक्षिता।किंमित्पयेत्रायामाह॥अनिमि
षणासतानेत्रोणीविलिखति।केवदेवीवापुनानेत्रवकैःअसितिापुनःनिश्चलासतीकिंविद्ध्याय
पुनावलवलत्रोमांचितासतासतांकंपतेापुनःपुविरंयद्यास्यात्त्रेकगतांवीणांविलोक्य
इति।किंसूतांवीणांअतिव्याप्तां॥ ॥अनिमिषंनिमेषरहितंईक्षणंयस्याःसात्रोणीसूत्रं॥
चित्राधरणिःत्रोणज्याकाश्यपीक्षितिरित्यमरः।यद्वादेवीतित्र्यनिमिषादेवाइतिप्राप्तिद्ध
त्रेकेःउद्धे॥अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेरितिसूत्रेणकच्।असितिद्याणन्भाग्य

प्राणप्ररोणा।किंविदश्रुतोवलेयघास्यात्वलेतिलजेतियानिरोमाणितैरवितान्या
कोत्रमेगोतोप्राप्तोअत्यर्घविशिष्टतयाआसमंतादृष्टतोपूर्णोष्टपलनप्ररोणयोःघानुः।
दमूढेनातानालेकारविशिष्टगुणत्वाप्तामित्यर्घः।एतादृगुणसंपन्नाविवीणातेनविनान
वेदितिमत्वागौरष्टमोजायतेयवा।।अष्टमोव्याधिर्जीयते।किंभूतोव्याधि।।संतापवेदनाप्रायः
दीर्घश्वाससमाकुलः।।अष्टानांप्ररोणेष्टमःसंतापःकामजन्यस्मात्त्वावेदनाःकार्श्यादि
पादाक्षत्यपेक्षद्वाङ्गल्पः।दीर्घश्वासेनसम्यक्त्वाकुलयतित्वाकुलयतितघा।अतनु
रुत्तनातनुःशरीरंयेनसः।अस्रुतातद्भावेतिद्विःमदनवेदनासमुत्थसंतापकार्श्यादिदो
षाधिरितितात्पर्यार्थः।यद्येतिनिदर्शनंतापइति।।तापःशोषितवेदनोदकलरःश्वासा

ार्णोत्पलाकर्पूरशिलवप्रवेडपटिमागंडश्लेपांडिमास्नायुह्रालमृणालनालल्लतिका
ातन्नुस्नानवेत्रेणाप्रोक्षितःस्मरेणगुरुणाकोप्येषकष्टक्रमः॥ गुरुणास्मरेणएषःकोपिक
मःतन्नेत्रेणाप्रोक्षितःतदेवकष्टक्रमप्रघनमाह॥ शोषितवेदनोदकस्रःतापःपुनःविकार्णोत्पलाः
ाः॥गंडश्लोपांडिमाकघेस्रुतःपांडिमाकर्पूरशिलवप्रवेडपटिमातन्नुस्नानवेत्रेणास्नायुह्रालमृणालनालल्लतिकेत्पन्नायः एषःचित्तक्रदतेंस्मरेणसनापःसंतापः॥विकी दक४
विहीनानिवत्पलानियेस्पर्शेश्वासाःसखीलिमिलित्वास्यासंतापनिवारणायवस्नःके
ेशरविताभ्युत्पलानामेतद्वहिशुष्कसंकुचितशूर्णत्वेनाभ्युद्भैःश्वासोद्भितत्वादि
ः॥पांडोर्लोवःपांडिमाहरिणःपांडुरःपांडुरित्यमरः॥ क्षीरस्नायेमेतेहरिणदृयोपि राम
५७

र्यायाःच्युतिसैन्यपरागविपांडुरछविरित्यपिमाघे॥तेनपांडिमाचश्लक्ष्णिमाकर्पू
रवतातितिरश्छरोतातिकर्थूरालिलवःसवासौघवेडपटिमावेति।पटोलीकपटिमाप्रवीण
ोलीवस्त्रानवंस्त्रायत्स्त्रानिंयत्गच्छत्यत्वालकोमलंमृणालेविरोतस्यनालंतस्यन
॥लतैव॥यघजडता॥अकांडेयत्रजेकारोहदृष्टिंनष्टागतास्मृतिः॥श्वासःसमधिकाःका
डितेयंस्मतायघा॥इयंजडतोक्तता।यत्रेतिसर्वत्राकांडेइत्यादौसंबंधः।अकांडेइंकारः।
दृष्टिःस्मृतिर्गता॥समधिकाःश्वासाःपुनःकार्श्यं।अकांडेअनवसरेस्पष्टमन्यत्तड
त्रध्यायतिनिःसंज्ञीजडतासाअकार्न्निता।अत्रस्पर्शनमिश्रत्वेवैवर्ण्यंशिथिलीगता।अकी
र्तिःस्तीमतिःश्वासक्रशतादयइति॥यघेत्यदाहरणं॥दृष्टिरिति॥दृष्टिर्त्रिश्चलता

धरतलेश्वासैःऋतेभ्रूसरंप्राप्तेवासवंद्रबिंवपदंवीवक्त्रे विनष्टास्मृतिः। ङंकारःपरमेकएववा
नेस्थितःसोऽतेमन्येस्याकुसुमायुधःसशिवःअंगमासंगतः॥अहंमन्ये॥कोसोदतोअस्याः
संसशिविरःकुसुमायुधआसंगतःयतःनिश्चलतारकादृष्टिःपुनःअधरतलेश्वरसैर्भ्रूसरं
त्रऊंवासरवेजबिंवपदंवीआप्ते॥स्मृतिर्विनष्टा॥परंएकएवङंकारोववनस्थानेस्थितःअंगस्य
तेअंगं॥शिवेणसहवर्तमानःसशिविरःआसंगतःप्राप्तः॥स्पष्टमन्यत्॥अवमरणं॥त्र
र्विविधैर्नार्यायदिनस्यात्समागमः॥कदर्थंशरीरत्रायामरणंजायतेततः॥यदिनिविधैः
ःनार्यः॥प्रियेणसहेतिशेषः॥समागमोनस्यात्ततोमरणंजायते॥किंतूतायानार्यः॥कद
तात्रायाः॥ततोसमागमात्॥शरीरत्यागेमरणं॥मरणस्यामंगलत्वान्नोदाहृतं॥ राम
५८

विज्ञानयनग्रीतिःप्रथमेचितासंगप्रतोयसंकल्पः।निद्राछेदस्मृतिविषयनिवृत्ति
ज्ञन्मादोमूर्छाइतिरित्येतास्मरदशादशौवेस्फरित्यावस्थेते॥किंच॥पुंसोपिलवंत्येतादशा
वाद्।मरणेकिंत्रसौंदर्यात्रयोःकैश्चित्रवर्ण्यते॥एताश्चावस्थापुंसोपिमनोस्नवात्सवेतिहि।
दर्यात्रयोःमरणंनवर्ण्यते॥एताश्चनिलाषादयःतयोःस्त्रीपुंसयोःस्पष्टमन्यत्॥अन्यइति॥
वेवध्नंतिप्रत्यक्षोवनवांछया॥इत्तानुवादेतद्वस्तुमुत्पाद्येशायशोनहि॥अपीतिप्रश्ने॥अन्ये
वनवांछयातद्ववध्नंति।तन्नइत्तानुवादेशास्त्रंनहिशायशउत्पाद्येशास्त्रमितिन्यायात्॥॥अन्येक
ज्ञीवंपुनर्ज्ञीवंतस्यवांछयातन्मरणंवध्नंतिवधबंधनेक्यादिः॥इत्तस्यज्ञानपार्श्वस्थत्र
नःकथनेशास्त्रंप्रशास्त्रेशायशोवाऽल्पेनोत्पाद्येजायमानेवस्तुनिनहिशास्त्रमिति॥

...त्रदिङ्निर्देशैः ॥ततः सम्भोगलीलेति स्वभावसुभगास्थितिः ॥ स्वभावसुभ

...एकस्मिन्नुक्तेऽन्योऽपि दीव्यति वेत्यत्र प्रेम्णा कान्तेन सह गुणनात्तत्र म्रियते वेत्यत्र प्रेम गमः ॥ नन्विति प्रश्नः । एकस्मि
...अन्योऽपि कथं जीवेत्तत्र प्रेम्णा गुणनाका । म्रियते वेत्यत्र संगमो न ॥ स्पष्टं ॥ मरणवर्णनमनं
...स्थितिमाह ॥ पूर्वमिति ॥ पूर्वं नारीं वेदितिशेषः । इतीति किं । नारीं पूर्वं रक्तां वेत्ति पश्चात्तदि
...हृततः संभोगलीला ॥ इति असकौ प्रकारेण छलावेन सुखागारमणीयास्थितिः रमस्थितिः ॥ पू
...रक्तानुरागिणी तदिंगितेनस्वाङ्गितैश्चेष्टाभूपैर्व्यक्तासैः ॥ रक्तोनुरागा ॥ ॥ अन्यदयो
...विनदोषः स्यादयं प्रेम समंद्वयोः । रक्तपरक्तवृत्तिश्चेत्शृंगारलासप्वसः ॥ ॥ अन्यघा
...नात्ययं द्वयोः समंप्रेम । चेत्रक्तापरक्तवृत्तिः सप्वशृंगारोलासः ॥ ॥ अन्यघाऽरक्त
...रक्तैकाग्रविशेषः ॥ द्वयोः स्त्रीपुंसयोः चेत्ययं । रक्तापरक्तेवृत्तीयस्मिन्प्रेम्णिसप्वप्रे

अनुरक्तानायकोपरक्ता॥ विपर्ययोवा॥ अथरक्तायरक्तदृत्तेःप्रेम्नःस्थानेनिर्दिशति।
रतीषुशायशास्त्रज्ञैरितीहास्पेषुवध्यते॥ निर्हृनेनमयासार्द्धंवेश्पेमानययौवने॥ ॥अथैत
ःहास्पेषुइत्थंनिबध्यतेहिवेश्पोमयानिर्हृनेनसार्द्धंयौवनेमानया॥ ॥अथैरक्तापर
मातांरसश्चितिंजानेतातेतज्ञास्तैः॥स्पष्टमन्यत्॥ रसाश्चितिंनिरूप्यैदानीमस्यमपिरसयुक्ता
नुरक्तोलवेद्यस्यांनायकायांसखीजनोसामानेनदानेनवाढमावर्जयेत्पसौ॥ असौनायकाय
क्तोलवेत्तांसखीजनंवाटंसामानेनदानेनआवर्जयति॥तस्यानायिकायाःसखीज
वर्घंसामप्रीतामानेनसंमानेनादानेनअलंकारादिरूपेण॥आवर्जयतिवशी
॥आपिवा॥ ॥तदर्थेतत्कर्मकुर्वन्स्थांतिप्रायंयत्रकाश्यतेतांतदलावेनियुंजीतकाश्चि

दिका॥तक्रघृतदग्धेकुर्वद्भ्यालिप्तायेष्वकाम्रायेद्। तदलाबेकाश्चित्प्रव्रजिकादि
ति॥तस्यानायिकायाःकघृतक्रवो।तस्यसखीजनस्याग्रेतदयोद्यस्यआत्मनःअसिश्
प्रायंकाम्रायेत्प्रकाम्रायेद्(काश्चिदीप्तो।धातुंतस्यसखीजनस्यालावाप्रव्रजिका आ(
नःकापालिनीयोगिनीमालिनीगोधिनीप्रस्तुतया॥किंवा॥तद्भोगेणसमाख्यातश्चलावो
मनाःउपचारपरैर्लेखैःसाधयेन्नामतंद्रितः॥अतंद्रितःसन्तांलेखैःसाधयेद्किंभूता।
माख्यातश्चलावाऽनाःज्ञात्वामनाः।किंभूतैर्लेखैःउपचारपरैः॥ ॥नतंद्रितोतंद्रि
तांनायिकांलेखैःपत्रिकारूपैःतत्रलेखोद्यविरोधानिरहंसाद्वारश्च॥उक्तंच
त्रो॥निरहंसाद्वारश्चकामलेखोद्विप्रलवेदासुरक्तपल्लवमयश्चंद्रार्द्धादिनखां

M-5181

वर्षविन्यासरहितोत्तवेदेषनिरन्तरःगावामयीत्तिपेर्यत्रषड्हर्शाकौसमाद्धरइति॥सा
ज्ञीकुर्यात्तत्रतोसौप्रत्रजिकादीनोद्धारेणसमाख्यातःसम्पक्कथितःषत्रसार्वेर्यस्यासज्ञा
मनोयेनसःत्रएवर्यतइत्फपवारःसएवपरोमुरग्योयेषुतैःत्रपवारपरैःवमनक्कवात्समाप्ति
दिकरूपेरित्यर्थः॥साधनप्रकाशमेवाह॥ततोदृष्ट्वाविविक्तेतामिंद्रजालकलादिनिःप्रयो
लितैःक्षेरंविस्मयंपरमंनयेद्र॥ ॥ततःतांविविक्तेदृष्ट्वात्वैरंयथास्यात्तल्लितैःइंद्रजालकला
ःप्रयोगैःपरमंविस्मयंनयेत्रा॥ ॥ततोज्ञातमनक्कात्रेतरंतीनायिकांविविक्तेएकांतेइंद्रजा
लाआदिकर्मभिःसर्वैः॥साधनप्रयोक्तैः॥शेषाहिसाधनिताकृ॥नयेद्वशापयेद्र॥अत्र
ईतनसंगमक्षानेदर्शयति॥क्षात्रासमावेश्मनिरात्रिचारेमहोत्सवेतात्रत्रसयेवनेच॥नि

णेव्याधिमिषेणशून्येऽहेतयोर्नूतनसंगमःस्यात्॥ स्पष्टोऽन्ययः॥ अथागीतगो विंदे।
श्लेषादुच्चैर्वनादुन्नयोन्नयादुच्चैःतरांदुच्चैस्तरांतरादुच्चैरुच्चैरुच्चैः॥ अन्यार्थंगतयोर्भ्रमान्मिलितयोःसंभाषणेजानतोर्ईषत्योरिहकोनकोनकोननमसि
ति विमिश्रोरसः॥ नूतनोनवीनोयःसंगमोमिलनं। कुत्राधात्रीवसखावधात्रीसरय्वोत
रमनिष्टहोपुनरात्रेश्चारःसंचरणंसंध्याहरात्रशेषरात्रिरूपेयद्वारात्रौवारःसंचरणं
रात्रिमहोत्सवोमहोत्सवःविवाहदेवतायात्रादिरूपस्तस्मिन्व्याधेर्मिषेव्याधिर्मिषते
रूपतोतयोःनायिकानायकयोःपुमान्स्त्रियेसूत्रेणस्त्रीलोपः१नग्रामंत्रणेआङ्कने॥
रूपोडितारोगणोडितावेतिव्याधिमिषेणसुकक्कगणेतत्राश्रविशारदोस्निधवैरि

क्षी तिमखी लिङ्ग त्रङ्गो सा दिङ्मूढे॥ शून्ये निर्ज्ञाने॥ यदा रागाङ्गति॥ यदा रागो गुरुः
ने नैवद्या विता क्षीणो पायस्त्र दात्यन्यो नायकास्त्र ध्येदिति॥ नायक स्त्र दात्र
दा किंस्तो नायकः॥ यदाङ्गति हिनि श्रीते दाणो पायः॥ इता ति किं रागो गुरुः सा
नैवलभ्यते॥ इति पूर्वोक्त प्रकारेण॥ स्पष्टम्॥ तत्रैवंस्तत्साधनेवर्ज्ञानमाह॥ पर॥
ो पायः काविलिर्न्नोपदर्शितः॥ सुंदरंकिंतुकाव्यांगमेतत्तेननिदर्श्यते॥ काविलिः परस्त्रा
ोपनोपदर्शितः॥ सुंदरंकिंतुकाव्यांगमेतत्तेननिदर्श्यते॥ काविलिः परस्त्रागम नो
पदर्शितः॥ किंतुणतवकाव्यांगंसुंदरंस्यादितिशेषः॥ तेननिदर्श्यते॥ काविलिः
नेदर्श्यतेऽदर्श्यतेनतेनडविधीयते॥ यद्येवंतर्हिनिदर्श्यतेकथमित्यपेक्षायाम

मताऽर्जुनत्वंवक्त्राणांयावन्निवारणात्तेदत्वंवलाणम्प्रमन्येपरमंमायुधम्॥पं
प्रतेदत्वंपरमंत्रायुधंमन्ये।किंतन्नश्लोणेवामताऽर्जुनत्वंवनिवारणाव॥पं
ायस्यसःकामस्यावामतावाक्यनेत्रस्कुद्यादौवक्त्रद्वे॥ऽर्जुनत्रोविविध
करणप्राणदानादस्यप्राप्तिः।निवारणनिषेधःस्यश्नननोहपरतिन्निः॥अथ
तिरमणीयकत्रमाह॥तत्रमानाश्रयाद्वाविद्वणमन्यत्रयोषिति॥पद्मैकामितं
मप्तिवेद्यद्वाविद्वणअन्यत्रयोषितिप्रछन्नकामितंरम्यंलवेत्तासामधिकृतः
द्वस्यद्वाधिः।अन्यत्रयोषितिपरंगनार्यांप्रछन्नकामितंक्रीडारम्यंरमणीयं
ात्रअपिवद्भरुचिकोयोमानःसंमानःतस्मात्तस्यास्तेप्रतितस्यतोप्रतातिक

ह्यपतिपेवरुपाङ्गयात्॥यद्येवत्फदाहरणंजीर्णमिति॥डीर्णंतार्णंकुटीरकंनिव
न्नतेऽखंडिलेनीरंध्रेतिमिरंकिरतिसलिलंगर्जन्नणेतद्घनाः॥गच्छामीत्यवदत्पसा
दंचोकाकुलतांकुलेवनेचेतश्चित्रमहोतथापिरमतेसंकेतकेकामिनामू॥अहोचित्रं॥
कामिनावतःसंकेतकेरमते॥यद्यपितार्णंकुटीरकंजार्णंपुनःखंडिलेनिवसन्त
मुनःएतद्गर्जन्नोद्यानानंरंध्रेएवास्यात्तिमिरंसलिलंकिरति॥असावपिचांका
मुक्तगच्छामीतिकेवलंवदति॥॥चित्रमाश्चर्यंस्यात्तिमिरंसलिलंकिरति॥असा
॥काकुलासुक्तगच्छामीतिकेवलंवदति॥॥चित्रमाश्चर्यंहेनामिंदतार्णं॥तार्णंवत
केवअल्पयहांकुटीरंगमीशुंडासोरङ्गतिसूत्रेणरः॥अल्पाकुटाकुटीरःस्यात्जार्णंज

रतोऽखंडिलेष्टत्तिकानिर्मितवस्तुष्कोनिवसनंपरिक्षानवसनोतत्प्रीत्तेतत्र तूल्ये
क्रियतइति॥तल्पेशय्यायांनीरंध्रेनिश्छिद्रेसघनमित्यर्थः॥तिमिरेअंधकारेसू
त्तेतपानायंकिंगतिक्षिपेति॥अथमानः॥समानोनायिकायस्मिन्नायंयाना
क्षेत्रेविकारमन्यस्त्रीसंगदोषवत्त्याद्यथा॥नायिकायास्मिन्नसतित्रन्यस्त्रीसं
वत्त्यातईर्ष्ययानायकंप्रतिविकारंधत्तेसमानः॥ईर्ष्ययापरगुणोत्कर्षा
त्विकारेक्रियायांधत्तेयकसत्वाप्राकृतिनेत्रस्फुरद्गंडस्वेदकंपवाष्पक्रूर
स्पष्टमन्यत्॥अत्रनिर्वेदशंकामोहवापलदैन्यास्यावहित्थानिश्चि
तत्वात्रिणीज्ञातव्याः॥तदुक्तंरसामृतसिंधौसंचारिणेत्रनिर्वेदशंकामोहाः

ग्लानिदर्भसूचनाय हिङ्गाश्रुतानिचिंतादयोप्यमीमानलक्षणीवतत्रैव। दीपत्यो
एकत्रसतोरथकुरक्तयोः।ज्वालाश्लेषवाहादितिराधीमानन्यते॥ग्रहे
ग्रहणं॥किंविद्राप्यजलावलेपलालितेनेत्रेमनाकूकुंचितरागोविस्फुरणनबंध
उरुसंदर्शितागंडयोः॥कंपश्चाधरपल्लवेविचलितःकामंकुरंगादृशानोजानेकि
यंप्रियेप्रकटितःकोपोलिलाषोथवा॥अहंनोजानेकुरंगीदृशाकामंयद्यास्यादयि
अयंकोपःप्रकटितःप्रियवाअभिलाषः।यतःनेत्रेकिंविद्राप्यंजलावलेपलालि
॥किंसतेनैत्रेमनाकूकुंचितेपुनःगंडयोःरागःसंदर्शितः॥किंसतोरागः।विस्फुरण
बंधरुविरःवपुनःअधरपल्लवेकंपोविरचितः॥॥कोपःक्रोधःअभिलाषःसंगमेच्छा

त्वेत्यद्धाष्प्रजलेतेनसहयोऽवलेयोगर्व्वेणनललितो॥तल्लक्षणयुक्तम।मनाकूईषत्कुंवि
तेल्लक्षणंवोक्तमेव॥गंडयोःकपोलयोरागोरक्तिमा।विशिष्टयत्स्फुरणंतस्यानुबंधःप
रगतेनहविरःखुदशक्तोश्लिलाषयोर्वाष्पजलावसिक्तनेत्रकयोलवि स्फुरणाधरकंपाद
लवंतीतितात्पर्यार्थः॥अथमानलेदमाह॥सशायशोलवेत्रेक्षकामिनीनाभिंयशतिशायशाचेक्षलवेत्तगरीयान्नमध्य
मध्युरितिकिंत्रवाणतस्यदोषंअलेस्पासमानःअतिशयेनगुरुर्गरीयान्नकष्टतमापनेय
र्थोगणतस्याप्रियस्यदोषंयन्मत्रीदर्शनगोत्रस्खलनसंगमरूपं।अवेस्पष्टार्थं।तत्रगुरुमा राम
पतिनार्य्यागतेकांतेश्रयंदृष्टेनखंकिंतेतद्वासोदर्शनेगोत्रस्खालनेचगुरुर्यथा॥ ६४

M-5181

नार्यागतेसतिपुनःश्वयंनखोकितेदृष्टेसतिपुनःतद्हासोदर्शनोवपुनःगो
तेतेगुरुःलवेदितिशेषः॥अतिनार्यंश्रन्यनार्यंनखैरंकितेविक्षितेतस्या
यावासमोवक्षस्यदर्शनेदृष्टेकोडाममयेरन्यस्त्रीनामग्रहणंगोत्रस्खलनेतस्मि
ग्रहाद्यपरस्त्रीदर्शनादिजन्मवणप्रातभूषणदानाद्यपनेयरूपउत्प्रार्थः॥यद्यति
शनैः॥विबोष्टइति॥विंबोष्टास्फुरतिप्रयातिपडतांगंडस्थलेशोणिमायाते
मृदृशौववलवहर्यंगमस्त्रास्मृतिरिच्छेवेडितघातवैषहविरःकोपक्रमोज्ञेस्खलेजातो
तीरयास्यश्रुतरांमेतद्दिष्टकार्यद्या॥हेवेडिरिच्छेतवणषरुविरःकोपक्रमस्यद्याजंल
हेप्रणतःश्रयास्यएतस्रुतरांदिष्टकृजीतारिच्छेकथंविंबोष्टास्फुरति।गंडस्थले

मापद्यतांप्रयाति॥अमृद्दगौतिर्यक्कयथालवतियातोम्रियुगंमद्रास्यति॥किंपू
वत्॥वेडिकोपनोजेसतेग्रदयतिघणतीःवर्णपतनमृडवतनपादसंवाहनादि
अपास्यत्पक्षा॥एतद्कोपक्रमोदयनेसुतरामत्पर्वदिदृक्षाःदृष्टुमिलजतिःप्राडर्स्ता॥
ल्पर्यंतीतवःवर्णसंवहनादिकैरुतेतथाविनावलोक्यतइतिध्वनितेठपास्यनिपांगंत
स्यसेविद्वाःशोणस्यलादःशोणिमारक्तवेलोहितोरोहितोरक्तःशोणःकोकनदव
रःयोतेगतेवलोनामकाश्चिदैत्यस्तेनबुल्पायद्वोवलेनवलसदृशेणबुत्पेवलवत्॥
नद्रोवाहणंभीद्यास्त्रामतितवाएतदवि॥अयमध्यमानः॥दृष्टेखियतमेरागा
हजल्पतिसरूपाख्याते तृधादोषेमानोयंमध्यमोयद्या॥अयंमध्यमोमानः॥किंस

दृष्टेसति।।तथासख्यादोषेआख्यातेसति।किंहेतेप्रियतमे।।रागात्त्वन्यया सहजल्पति।।
तरागपनेयगोत्रस्खलनोद्भिन्नमान्यथावादशपथाद्यपनेयरूपःरागात्तेहात्त्वन्ययानो
हजल्पतिवदतिसति।।।उदाहरणंयथा।।वाचोवाग्मिनि किंतवाद्यपरुषाःपुरुक्तकवोर्वि
म्यन्नकिंतवएषलोलनयनेकिंलोहितेलोचने।नास्राग्गोमयि किंमुधैवकुपितेत्वत्कोपु
मानिन्याजलविंडदंतुरपुटादृष्टिःसखीष्वाहिता।।मानिन्यादृष्टिःसखीषुआहिताकिं
ष्टिःजलविंडदंतुरपुटाकिंसतिप्रेयसाइतिपुरुक्तेसतिइतीतिकिंहेवाग्मिनिअद्य
रुषःवाग्मिनिवाविदग्धेप्रहृषःकवोरुःलोहितेरक्तेआगोपराधःमुधावृथा।।अघलघु
विलासेति।।सविलासस्मरन्नवज्ञावीक्षमाणेपरांप्रियेकिंविदन्यमनन्केवज्ञायक्तेसलघु

षःकिंहेरुभ्रुवोर्विभ्रमःकिंभ्रामन्रेलोलनयनेलोचनेलोहितोकिंमपिप्रागोनास्निग्धैव
र्पिताजलबिंदुभिर्दंतुरेनतोननेतेपुटेयस्याःसा।दंतुरंतुनतोनत

म्लघुः। विलासस्फुरद्वक्त्रं यद्यास्यात्प्रियेपरांवीक्ष्यमाणेसति। वपुनः किंविदत्र
क्तेसति। तिरश्चीनेतेसमानःलघुः। अल्पापनेयापरस्त्रीदर्शनान्यमनस्कादिजन्मास्यथादि
हल्लघपनेयंनयइत्यर्थः॥ ग्रन्थ। स्मिरवक्त्रनिमग्नोयस्यमः तस्मिन्ग्रन्थविनइत्यर्थः।
दाहरणं॥ मामेवनाऽयनितंविनियद्यकस्मात्कोपोत्तवेत्त्वमुखंतु निजंकिमेत
यतेज्ञाधराऽनुनतिंकपोलपालीस्फुतेनघनकज्जलनेत्रवाराँहिनितंविनियदित्र
कोपोत्तवेत्तातदामेवताऽयानवनितंमुखंतुपुनःएतत्किंयत्कपोलपाली
त्तनेत्रवाराज्ञाधराऽनुनतिनायतेकिंस्तेनवारोद्धुतेन॥ नितंवोत्स्वाक्षीनि
तस्याःसंबोधनेपश्चान्नितंबाःस्त्रीकद्यात्कोवेत्तजघनेपुरश्त्यमरुः। निजेक्षी

लउ क्लेनेत्रपोः जलंतेना m-5181

स्पष्टगलेंवनस्पर्वंदस्पअडहतिंतेसमानतांनीयतेशाथतेस्तुतेनप्रस्तेना॥अथमान
यविसुखसाध्यत्वमाह॥देशकालवलाक्षेपःप्रायःसर्वोपियोषितां॥जायतेसुखसाध्यो
पोपिकामिनां॥अथयोषितांसर्वोपिक्षेपःकामिनांतुसाध्योभवेद्देशकालवला
धीजायतइत्यत्रयः॥क्षेपःप्रियविषयकदर्शनास्लेषादिनिरोधकेनरूपःदेशश्चका
णकवज्ञातःतस्मात्साम्यष्टमन्यद्॥तदेवदर्शयति॥प्रज्वलितोज्वलदीपं॥ ॥ ॥
मिंदुजलंवसौधतलंमकरमधुरंसुतमकरकरंधनिवोष्टितंविपिनम्॥ ॥ ११
खुजदेशेषुकामिनानामसंज्ञायं॥मन्मथगुरुतरोपासुसुखसाध्योसवेद्यथा॥युग्मं॥
नोगुरुतरोपिमन्मथउत्तादिषुप्रदेशेषुअसंशयंसुखसाध्योसवेद्॥तत्रप्रदेशानाहा

M-5181

51

किंस्ते प्रज्वालितोज्ज्वलदीपेपुनःसौधतलेकिंस्तेऽईदृङ्मणेपुनःविप्रियेकिं
क्रमक्रीत्रतमक्रक्रमक्रङ्गनिवोधितेा॥ रतेःक्रीडागृहेप्रकर्षेणप्रज्वलि
तेमेतोदीपायस्मिन्नृतत्र॥ सुधयाकूर्मेनरक्षितंसौधंसौधस्यतलेसौधतलेध्व
ईदृङ्नात्रज्वलेऽईदृङ्तेकोतिमत्र॥ विप्रियेवनेामक्रनामकरंदेनामक्रक्रीत्र
हरीत्रतायेमक्रकरात्वमरात्रेषांयेमक्रङ्गनयः॥ स्कंकारविशेषनादात्रैर्ब्रो
क्षितं॥ ॥तत्रदेशमाह॥ ॥ईदृङ्[illegible]ति॥ ॥ईदृङ्वेन्द्रमसंमनोरत्ववधूके
कंठकंठेनोन्मीलन्नवमाँ[illegible]मानोषधेदीपार्च्चिःकाविशं॥
तलतामालोक्यलोलईशामानिन्यत्वद्गमात्रकेणरमणेमानोमनाग्वं

तत्तीपरिमलेचाघ्रायर

M-5181

52

जेन्यारमणेमनाकुवडुमात्रकेणमानःलोलदृशावेदितः।किंसत्रावेदमसंदृ
ावेदमसोमनोसववधूकेलिक्रियाकंडकं॥वपुनः॥प्रोन्मीलन्नवमालतीपरि
ोयाकिंसूतंपरिमलं।मानोषधेपुनःवृवित्रवलसीआलोक्यकिंसूतोवलसी।
कपिंजो। ॥रमणेरमणविषयेमनाक्षेषत्।वड्ढियवाक्यमितिहट्टवंदः।मा
तोनंतीयाहृतयावेदितःनमस्कृतः।मानाहमवेत्सर्वदयेपुनर्नागच्छेतिदृष्ट्वे
तादृनमकरोदित्यर्थः।मनसिस्तवतीतिमनोसवःकामस्तस्यवधूरतिस्तस्याःकेलि
क्रीडाकर्मतत्रकंडकंगेंडकमितिलाषाप्रकर्षेणउन्मीलन्मुकटालवल्लयोन
ःपरिमलंसेआघ्रायघ्रागंधोपादाने।विमर्दोत्थेपरिमलोगंधेजनमनोहरइ

M-5181

53

ानस्पत्रौषधेामानव्याधिनिवर्त्तकमित्यर्घाविविधमनिविज्ञाणिग्रस्थोसाविवि
ासोवलसावेतिविविचवलसातांगोपानसीछवलसाश्रौदनेवक्रदारुणी
दापानामहिर्ज्योतिस्रेनकपिंगापातवर्णाश्रथकालवलं॥मक्रसमयश्चाश्रुधा
दर्शमहादिकेषुकालेषुमानोमनस्विनानामतिसुखसाधोसवेस्रुस्रा॥मन
स्रूस्रामानःमक्रसमयादिषुकालेषुश्रतिसुखसाधोसवेदित्यत्रयः॥मनस्विनी
ानांवहोसीवोसूमावाङ्गल्पंतेनकरणेनामक्रसमयश्चवसंतसमयःश्र
श्रवेन्नोदयाःकंदर्शमहोत्सवश्चरत्यगातवादित्रनानासुगंधकुसुममंडप
यःतेश्रादिर्यषांतेषुमक्रसमयश्राश्रधरोदयकंदर्पमहादिकेषु॥श्रथव

M-5181

दृश्यं दृमुखवींद्दाणमयंसंलाप्यतांमंजरीद्दूतस्यस्मरविद्विषिजियतमेकोपेपि
इत्फक्केहविरेणतेकरतलंपादाग्रसंवाहनाद्धत्तेमाःसुदृशोवलान्मुलकि
दोर्वल्लरीःसुदृशोजंघेपुलकितेदोर्वल्लरीवपुलकितेदोर्वल्लरीवपुलकि
ग्राकिंसतिःहविरेणवलादइतिनक्केसतिःइतीतिकिं। हेवदमुखिअयंवद्म
द्दातोपुनःद्दूतस्यमंजरीसंलाप्यतां। हेप्रियतमेकोपेपिइयंकातिः। किंभूतेको
विद्विषिकिंद्दूतायाःसुदृशःपादाग्रसंवाहनाद्दूतवक्रतलंधत्तेमाः॥ ॥हवि
तेनावदमुखाग्रेनेनयत्कार्यंवद्दानेनपुरस्थितश्चंद्रःसकार्य्यनामित्यर्थः। दूत
स्यमंजरीमुक्तलाःसंलाप्यतां। अवलोक्यतांस्मरस्यविद्विषिकामशास्त्रेपाद
रेफलोपेसोस्तकारोतिहौरभद्दूतस्मरः चूतस्याश्लिष्टलान्नतइतिपठ्यते।

M-5181

55

दायंतस्पसंवाहनान्मोटनात्तक्रतलंतस्पिंडस्यकरतलंक्षुब्धंत्याःकंपयत्या।
कुंर्वत्याःमानस्यस्नग्धत्रोत्॥ ॥अल्पोपिमानःकंविदाश्रयंप्राथगुरुर्लघवीत्य
॥इतीजनस्यगुरोलघुरपिकोपोगुरूयतेप्रायः।अस्तिनवदोषावसरेतथैव
जनस्ययथा॥ ॥वनिताजनस्यलघुरपिकोपःप्रायःइतीजनस्यगुरुतःगुरूयते।
स्तिनवदोषावसरे॥पुरतःअयतःगुरुरिवाचरतिगुरूयते॥अस्तिनवदो
नीनदोषाःअन्योगानखलुतोजनविलेपनादिरूपास्तेषामवसरेअवलो
ये॥तत्रइतीजनस्यपुरतोयद्या॥वरणपतनात्यत्कर्मभ्योमनाकुशिवि
तिवकिमप्युकंपबंधनस्तनमंडले।तदापिविस्रस्तांगाह्यावि राजते

राम
६८

M-5181

56

मपिपुरोदृष्ट्वादूतीपुनर्मुकुटिःस्थिता॥विसस्मारगात्रेषुतत्कश्चरणपतनात्
कुञ्चिलात्तेसति।वपुनःघनस्तनमंडलेकिमपिवक्रंपवेलजतिसति
रोदूतीदृष्ट्वाविरात्रुनयेत्रयाकथमपिपुनःस्तुकुटिःकृता॥विसरज्जुकटन्
कमलेतद्वदक्षिणीयस्याःसातया॥स्पष्टमन्यत्॥तत्कालानदोषावलोकने
उखडलिर्गादुष्टेषैर्हतापथिवनैर्मक्षवनैर्वारंवारंगतोयतिमंदतां।अ
तासंगात्तत्रविलोक्यविलेपनंकुवलयदृशःकोपःकोतेषुनर्नवतांगतः॥ ९०५
तयदृशःकांतेकोपःपुनर्नवतांगतः।किंत्वत्रा॥अपरवनितासंगात्विलेप
नोक्त्वाकिंसूतःकोपःवारंवारमितिसर्वत्रयोज्यं।वउखडलिःपुनःगा

M-5181

पुनःहगात्परिचुंवनैःपुनःमक्षरवनैःअतिमंदतोगतोपि॥नवतंनूतनवं
क्रत्वंवा गतःआक्षःस्पष्टमन्यत्॥अथतस्याःप्रसादनार्थंसामा दिष्टुपायान्ना
मदानंवलेदःस्याडपेक्षाग्रणतिस्तथा॥तथाप्रसंगविस्त्रेजोदंडःशृंगारहानि
स्पष्टोन्नयः॥सामरदानेश्लेदःस्याडपेक्षाधग्रणतिःपप्रसंगविस्त्रेजःददंडस्याडनं
प्रायश्शृंगारस्यहानिंकरोतीति॥अथसामा॥डुर्विनातोपिपात्मोंहत्रयासुक्रच
इडंवाणीनवेद्यत्तत्सामेतिनिगद्यते॥हेसुक्रत्वमात्मताहत्रयाडुर्विनातो
त्मन्यःइडंत्रयत्रयाणीनवेदृतत्सामडतिनिगद्यते॥स्पष्टम्॥अथावरसाम्
प्रियवाक्यस्यरत्नंनयत्तुतत्सामगीयते॥अथोदाहरणमाह॥सर्पसामि

गुम्

m-5181

58

नोस्मिदायेतेपात्यस्नघाविद्यायोदोषःसलघुर्मृगाक्षिनियतंदीनस्यमे
ोइच्छेजल्पतिवल्लसेमृगदृशावक्त्रंकलंसंदृतेरक्तंवेविरलोक्षतेववदनेद
ंविद्धवः॥मृगदृशावल्लसेइच्छेजल्पतिचक्त्रंकलंसंदृतेा पुनश्चवदनेरक्तंवे
ाक्षतंापुनाकिंवित्ववोदत्तेइच्छेकथंहेलामिनिहंकलंनोक्षिसत्यंहेदयिते
पेक्षयापाल्पाःहेदृगाक्षिमेदानस्यलघुर्दोषानियतंक्षम्यतां॥किंविद्धवइति
ेनवहर्षणंममैतद्रागमक्षि।स्यष्टमन्यत्॥अथदानं॥अलंकारादिकंदद्या
यकोयत्रउष्टयेउद्दिश्यकारणंकिंविद्धानेतदस्याद्यतद्यद्या॥यत्रनायकाद्
त्रकारणंउद्दिश्यउष्टयेअलंकारादिकंदद्यात्तद्यदानेस्यात्॥उष्टयेनायि

M-5181

59

रीतयेत्यादिना सुगंधस्नेहवेदनपिष्टतवसनानि॥स्पष्टमन्यत्॥तद्यथा॥प्रणयि
निजहारलतांघ्रयंकेलतवेतिनिवेश्यैकुचद्वयेपुलकलाजिपुरकुपितापसौ
रुवयहणेपरिचुंविताप्रणयिनापुरकुपिताअसौत्रतकवयहणेयष्टास्यात्त्व
वितांकिंत्रत्वानिजहारलतांकेलतवेतिघ्रयंकुचद्वयेनिवेश्यकिंसूतेकु
पुलकलाजि॥ ॥परिरंभेतद्वनयनगलकपोलदंतवासादिषु॥स्पष्टमन्य
यस्तेदः॥यस्मिन्यजिनंतस्यासमावर्जंपश्चात्तादितांतेनैवलसतेकांतांकांतो
ज्यते॥सस्तेदज्यते॥यस्मिन्रतस्यापरिजनंसमावर्जंपश्चात्तादितंपुनस्ते
तःकांतांलसते॥यस्मिन्रूतेदोतस्यानायिकायाःपरिजनंहतीजनंसमावर्जं

राम
७१

सादिंतप्रसन्नतांप्रापितंतेनैवपरिज्ञानेनैवकांतोनायकःकांतोनायेकांतः
हा॥ कश्चानेति॥ कश्चानाकरपल्लवंविदधतादृष्टिंहसाराजिणंतश्चानाववना
र्मागःयत्रवेद्मुहुःदरादायसिलातिमस्तिमतेसैरंघसंज्ञातापूर्वावर्जि
नयनासव्यैवसीवोधितौं॥तयैवसव्यावकोनयनासंवोधिता।किंभूतया
र्वावर्जितया॥किंभूतावकोनयना॥शैरंयद्यास्यात्हहरातश्चायतिश्चातिम
ावताकिंभूतेअस्तिमतेस्तातिमति॥किंभूताघसंज्ञा॥करपल्लवंकश्चानापुनः
णंदृष्टिंविदधतापुनःहेशश्चवेद्मागःइवेमुद्रंनिष्ठुरतरंयद्यास्यात्ववनाति
योजना॥पूर्वंप्रथमतआवर्जितयावशीकृतया।आयतिश्चागच्छतिअस्ति

।घ्राष्ठीयासंज्ञावेष्टाक्रवानेत्यादिरूपाक्रवानाकंपयेतीरुषाक्रोधेनारागि
अरागिणीवेतिद्वेदःअप्रातिमतीमागाःइणूगतावित्यस्माक्तोर्कुडिःमध्यम
ववनंनमाघोगेइत्यडलावः॥ ॥अथोपेक्षाप्रसादनविधेत्यक्रावाक्यैर
वकैःयस्योप्रसाद्यतेयोविडपेक्षासामानायधा॥साउपेक्षामताःयस्योप्रस
त्यक्रात्रन्यार्थसूवकैर्वाक्यैर्योषित्प्रसाद्यते॥॥यस्योउपेक्षायांसत्यां॥यंथा
पेक्षा॥सामादौउपरिक्षीणेसाउपेक्षावधारणेउपेक्षाकथ्यतेकैश्चित्सूक्ष्मी
क्षेतिः॥तत्रएवोदाहरणमपिज्ञातव्यं॥अन्यार्थंसूचयंतात्किंचयंतीत्य
निनैःप्रसाद्यतेप्रसन्नतामानीयते॥यद्यहा॥एतत्किंनडकर्मसूषण ७२

M-5181

कांवीतवावद्रा।काविदियंत्रयाघतिलकःक्षाघ्रःडियेकालीताःडत्पंगं
तक्षणलवहोमांववमालेविनीतबीमानमुपेक्षयेवज्ञनकैईर्तनिसंमोचि
र्तनतद्वीज्ञनकैःउपक्षयैवमानंसंमोचिता।केंस्तातद्वी।।तत्क्षणलवज्रोमांवं
मी।।केंस्तेनधस्तेनइतिप्रत्यंगंस्पृज्ञाताइतीतिकिंहेडियेइतिसर्वत्रयोज्यं।।
नडुकर्णस्तषणंअर्यसहाः।।तवश्यंकावित्कीचीयाआवद्धाश्रेद्रयाअद्यश्रा
नकःकल्पिताः।। ।।ज्ञानकैःज्ञानैःअस्यसर्वगात्रामकडुआक्रटेत्यंकौसंमोचिता।
।।तद्दक्षणंतत्कालेसवत्ररोमांचोरोमोद्गमस्तेआलेवतेसाअंगंअंगप्रतिप्रत्यंगं
तास्पर्शंकुर्वताःस्पृशसंस्पर्शं।।किंनाविंतिप्रश्नेकर्णस्तषणमित्यनेनकपो

M-5181

र्शनंनाहारइत्यनेनशनस्यस्पर्शनंनाकोवीत्यनेनजघनालेपनं॥अथअणतिः॥
दैन्यमालेव्यपादपातोनतिर्म्मिताअसोष्ठासरजोश्रीणंश्लिताचस्वेद
ष्टोश्रयःसानतिःअणतिःमृशंअमर्थीअभीष्टावांछिताचपुनःलालिताम
ष्टम्॥यछाहिकुंकुमाईकुचकुंभविंबितंवीक्ष्यछमपरांगनाश्रयेछंस
सौमुदंप्रापपादपतितस्यकामिनःअसौकामिनःष्टष्ठंवास्यमुदंप्रा
तस्यकामिनःपादपतितस्य॥किंतूतेष्टष्टेअनरसंशोसदपिायतः॥अप
यंपुनःकुंकुमार्द्रकुचकुंभबिंबितं॥असौनायिकाअनोमूनोयोस
यिकछयदापिःअपराअन्यायांअंगनातयाआश्रीयतेकंकणदिविद्वै

७३

m-5181

मेवत्रार्हैसिद्धसौयोकुंचकुंलौतासोबिंबिंतंप्रतिबिंबिंतंविक्रांतमित्यर्थः॥
नगविभ्रंशः॥ अकस्माज्जायतेयत्रसयहर्षोदिसावना॥सोयंप्रसंगविरु
स्वंशात्मकोयद्या॥ यत्रअकस्मात्स यहर्षोदिसावनाजायतेसो।यंप्रस
ः॥किंभूतः। कोपभ्रंशात्मकः॥ ॥यत्रयस्मिन्प्रसतिकोपेभ्रंशायतातिकोप
ात्मकोयद्यरूपंयस्यसः॥स्पष्टमन्यत्॥ अयमेवरसांतरमणुवते॥अन्यं हि
तसिंधौ॥ आकस्मिकलयादीनांप्रस्तुतिःस्यादसांतरमिति॥अयंबुद्धिपू
॥दृष्टिकश्च।तदुक्तंतत्रैव॥यादृष्टिकंबुद्धिपूर्वमितिद्वेधानिगद्यते॥तत्र
र्वकोयद्या॥ ॥कथमिति॥कथंममोक्षः।स्तुतपक्षनिःस्पृहः।शेलासु

प्रदितिजल्पतिप्रियेविद्दत्पकिंकिमिदमितिब्रुवाणयासमाश्वसंघविघ्नमलो
तयाकांतयासमाश्वसंयद्यास्यात्तयाश्वस्तेअलोकिकिंस्तूतयाकांतया।
इंदंडइतिविद्दत्पब्रुवाणयाकिंसतिमम्रसिश्रीलीमुखःकद्यमलगात्रड
जल्पतिसतिकिंस्तूतःश्रीलीमुखःत्तत्पद्मनिःस्पन्दः॥प्रस्थितेविघ्नोर्णो अलो
लोकितोविद्दत्पतिर्थमूर्छया॥श्रीलीमुखोबाणःअलिवाणोश्रीलीमुखादि
तंपदौनिःस्पन्दोयेनसः॥वाणेलिर्व्यापादद्विकर्मण्यतएवज्ञातव्यःतत्र
सिंधौयथा॥अपिगृहसिंहपाथेरघसामादिसिर्यालवामपिनमृगाद्वीमा
त्राड्डाद्दहरिमिहपश्चिसेसमाश्वसंग्राहमग्रेनवजलधरनादैर्वीविनाप ७४

अष्ठसामादीनोषणंमध्येविशेषमाह।यधोत्तरमिति॥यधोत्तरंखलीयांस
सादनेआद्याक्रयःसदाकार्याविदग्धैःपश्चिमाःक्वचित्॥इतिप्रसादनेऽप
ःयधोत्तरंखलीयांसः।विदग्धैःआद्याक्रयःसदाकार्याःक्वचित्पश्चिमाः।अ
लिनोवलीयांसःपश्चिमाश्चपिमाः।उपेक्षादयः।स्पष्टमन्यत्॥अविव॥ना
तमोयंस्त्रियःप्रमदयाक्वचित्मानश्चविरलःकार्यःप्रणयोत्सवसिद्धये॥एवम
स्त्रियःक्वचित्नखेदयितव्याःवपुनःप्रणयोत्सवसिद्धयेमानोविरलःकार्यः।
दाचित्प्रणयस्नेहःसएवोत्सवस्यसिद्धयेनिष्फलस्यर्थम्॥किंवाऽत्रकृपा
रीत्या।नायिकास्त्रियंप्रति।कुलजानेर्ष्यतेकिंनुतत्राम्यक्कारणंवेद्म्यनु

M-5181

रयीप्रतिइतिनपायान्नप्रयुंजीतकुलजानईर्ष्यते॥किंत्रपुनश्रन्यत्कारणेत्रवेत्॥
त्रपायात्रसामादौत्रप्रयुंजीतकुर्याद्॥तत्रसामनतीव्रादशामक्रोधंपेचाधर्ष्यंसा
तत्रिरोरत्रेश्रात्रप्रतिप्राजवज्जवीकथने॥मैवंविलोहतिलवान्गादिदृष्टश्रोसंसत्
यांस्तवपादमूलंलक्ष्मालजश्चडखग्रहमात्पजासान्देवोयथादियुरुषोलजतो
पाद्येकादशश्लिःश्लोकैः॥नपेद्वायथापद्यावत्यो॥॥श्यामीसुग्धतरोवंनेश्चनमिदंवाल्
क्षोणीमाद्दणुतेतमालमलिनश्चायातमःसंततिः॥तन्मेसुंदरतल्पमुत्तसहसा व
रःक्रचातापरिस्पमन्मथकथासक्रोहरिःपातुवः॥प्रसंगविस्त्रेशोयथा॥अम ७५

११३

M-5181

यायतेदयितेमनोरथशतैर्नीत्वाक्षणंविद्विनेवेदग्धप्रणयागमाङ्कुरयतेदीर्घी
दृष्टास्मात्पतिभ्रयसङ्गरपदेम्याश्रयसीनंशुकंतत्रंपारतिकातरेणमनसानातः
यघावज्रकुतलायां॥दर्भांकुरेणवरणङ्गतइत्पकांडेतन्त्रीक्षितांकतिविदेवप
ङ्गासाहिदृत्तवदनाचविमोचयंतीआश्वासवल्कलमसक्तमपिद्रुमाणं॥एवं
तत्रोदाहरणंज्ञातव्यं॥विस्तरत्रासान्नमयानलिख्यते॥तत्रान्यकारणंनवेत्तकिं
वाह॥स्नेहंविनासयंनस्यान्नेर्ष्याचप्रणयंविनातस्मान्नप्रकाशेयंद्वयोःप्रेम
२॥स्वयंकर्तृस्नेहंविनानस्यात्॥प्रणयंविनाईर्ष्यावनस्यात्ततस्मात्तद्वयोःत्रयं
॥किंस्वतःप्रेमप्रकाशकः॥द्वयोःस्त्रीकृष्णयोःप्रेमाणंप्रकाशयतीति सः॥

m-5181

हरिवंशो॥रुषितामित्तांदेवीस्नेहासंकल्पयन्नित्यालातलातोऽतिज्ञानकैर्विवि
॥रूपयौवनसंपन्नाश्रमोलाभेनगर्विताअस्तिनानवतादेवाश्चत्रैवेश्रीवत्सो
रसामृतसिंधौ॥अस्यप्रणयप्रणवस्यानानस्यपदमुन्नमं॥सावःप्रणयमुखोऽमी
पेक्षतामिति॥॥इदानीयेयसिद्धातेःशातेवयादृग्वचनंकामिनांतद्दर्शयितुमाहा
युग्मेना॥प्रियसुलगरुविखल्लसावश्चामिन्नीलांकांतवंदमुखा॥दयितम
तावितइत्यादिनामस्यात्॥प्रीतेसर्त्तरिसुदृशामर्मप्रीतेमुनरमूनिज्ञावश्चौनि
॥निष्ठुरुःशीलनामानि॥युग्मं॥सुदृशांसर्त्तरिप्रीतौतुयेत्यादिनामस्यात्॥
र्त्तीत्रमूनिरावेत्यादिनामानि॥शीलनादृशोनेत्राणियासांताःसुदृशास्तासां

यष्टम्॥ किंविकारणंप्राप्य प्रियोपिद्वेष्योभवतीत्यतआह॥गर्वादिति॥ गर्वाद्व
द्वेष्यकरणाद्वनिष्ठुराद्धवनाद्वालोभादतिप्रवासाद्स्त्रीणंद्वेषः प्रियोभवति।
द्वेष्योभवतिकुतः॥गर्वादित्यादेः॥ ॥द्विषश्चप्रीतौ॥द्वेष्टियोग्योद्वेष्यः॥गर्वाद्वअहं
र्वोसिमानोहंकारद्रव्यमदः॥व्यसनाद्वद्यूतादेः॥त्यजतइतित्यागःपरित्यागः॥क
॥कविन्नेतिसमाद्यद्वा॥छयंदत्तानामलंकारादीनांत्यागप्त्र।ततोनाद्वायस्यकस्य
दित्यर्थः॥यद्वा॥त्यजवयोहानौभ्वादेः॥त्यजतेवयसेतित्यागोद्वद्यतस्माद्वविप्रि
द्वस्यकरणाद्वानिष्ठुराद्वपरुषाद्वअतिशयेनप्रवासःपरदेशास्थितिःतस्माद्व॥५॥
प्रवप्रवासस्वरूपमाह॥परदेशेवसेद्यत्रा॥कुतश्चिकारणात्स्त्रियाःसप्रवासइतिवा

व्यसनत्यागादितिपाठेव्यसनंसक्रीडापरित्यागात्

ओद्वयोरपि॥ ॥सप्रवासइतिख्यातःयत्रकुतश्चित्कारणादयिताप्रदेशेवसेत्॥
योरप्येकस्यावस्थः॥द्वयोःस्त्रीपुंसयोःकष्टाऽवस्थाविशेषःसा॥
सामृतसिंधौ॥सर्वसंगतयोर्दूनोर्नवेहेज्ञातव्यादिलिःव्यवधानेनयत्प्रेःसप्रवास
नन्नन्यविप्रलेलोयंप्रवासश्चेनकथ्यतेहर्षगर्वमदक्रीडाबर्जितास्त्रीसमाश्रिताःश्रृ
सर्वस्त्रियवासेव्यश्चिवाणइति॥तत्रनायिकायाःकष्टमवस्थामाह॥दृष्टमिति॥
रलिधूसरमिदंव्योमत्रमाद्यीक्षितःकुंजोनाथस्त्रीलोध्रकंदलस्तःसोद्यःकदेवा
सेदृणुतांश्रुस्ववतंत्रयंकस्मान्मुधैवोकुलांएतानेंपंक्तिनोतिवज्रघटितानूनंस
हिसख्याःअश्रुसेदृणुतत्रयंस्ववताकस्मात्मुधैवआकुलोत्रतिवज्रघटिता

M-5181

नाणतानपिघनानूमहिष्मोसहनेकारणमाह॥इदंवोमदृष्टंकिंरूतेवोमाकेत
॥वपुनःकल्पोताःऋमादवोद्विताः॥किंरूताःश्रीलीध्रकंदलरूतःपुनःकदेवनिलः
नेचजेजंतसेदृणुतदृसेवरोडत्यस्पधातोर्लोटिमध्यमपुरुषवज्रवचनोतप
॥सहिष्मोषहमर्षणेवोमश्राकाशीकेतकस्पदृत्यापरागेणधूसरंकल्पाताः
दृशाःजलघायमरूपेस्पादृशिकल्पसघाविधडत्यमरः॥श्रीलीध्राणंदृढजा
दलानिश्रेकुरास्रानिविभ्रताति॥तडकेमेघदृतेकर्तुंयद्यप्रसवतिमहाम्बु
पत्रामितियद्वाश्रीर्लिध्रनिकोदलानिवकेजलेदलेतातिहरितृणेकुरा
॥रणेकेश्रीरोजलमाख्यातेकेसुखेवज्रकार्त्तितमितिविश्वः॥कदेवसंवेधिनो

M-5181

यवा॥ अथ नायकस्य कष्टामवस्थामाह॥ कामि[illegible]ति। कामैकर्मकडुःखतोपि
॥ कामवतः के किनो मेघाश्चामृतवर्षिणो विविहिताः प्रायो विषस्यंदिनः। उन्मील
लावनिःसौशंस्यमपि शंस्यायते। तत्क्रियं हि परीतमत्र नन्वतंतस्या वियोगेनमो॥ १२७
यत्प्रेम तस्या वियोगे न विपरीतं नन्नतं तदेव दर्शयति॥ के किनो मधुरो पि के का
श्चास्यान्नघा कर्मैकडुःखतः। वपुनः। अमृतवर्षिणो पि मेघाः प्रायो विषस्यं
दनाः पुनः असौ अत्र निःशंस्यापि अशंस्यायते॥ किंतु तावनिः। उन्मीलन्नव
अत्र अस्मिन् अथवा सेमे मम। तस्या प्रियायाः। के का विद्यंतेयेषांते के किनो
मधुरो मनोहरो पि के का नाष्टः। मयूरो वर्हिणो वर्हीनीलकेवो भुजंगभृ॥ ७८

M-5181

~~मस्तेस्कि~~कुशिखाबलाशिखीकेकीमेघनादाद्युत्पन्नास्पीतमरुाकेका
येति।अमृतवद्धर्षनाति।विषस्यादंतेअवेतातिसेदूअवणेअवनिःदृश्।
योगपाशंस्पाताद्दशपित्रशस्यायनैःस्तोकंयोगपानस्वतीत्यर्थः।उन्मीलति
त्रानिद्रतनानिकंदलानिअंकुरायस्यांसा।अत्रकत्यवस्थाःसप्तवंतीत्यत
र्षजागरमालिन्यचिंताघातत्रजायेतेअवस्थाविविधास्त्रीणंमृत्कश्चदश
त्रस्त्रीणंकान्दर्पाद्याविविधाअवस्थाजायंतेदशमोमृत्कश्चेति।तत्रप्र
कविप्रालंलोकान्दर्पचक्षुरातज्जागरश्चजागरणंमालिन्यंवचिंताअलाक्षप्र
भ्रानंतेआदिर्यास्याःसामृत्कर्म्मरणंमरणंतुमनोभ्रेशःकायादितिसु

तेसंगीतदा मोदरो आदिनाप्रलापोद्वेगव्याधैधन्मादमोहाः॥ तउक्तंरसासृ
ताप्रजागरोद्वेगौतानवंमलिनांगताप्रलापोव्याधिरुन्मादोमोहोस्त्फर्दश
याऽनुक्रमेणोदाहरणमाह॥तत्रकाश्चर्पयधा॥अद्यैवेति॥अद्यैवयत्प्रतिप
न्नासाम्पेक्षयातनुरियंगमितावराक्याः कांतेगतेकुसुमसायकतत्प्रसीते।
नद्यंयकुत्रविमोक्ष्यसिवेणुं॥हेकुसुमसायकइंकथयकिमित्यपेक्षाया
इयंवराक्याऽनुक्तःयत्स्यद्यैवप्रतिपन्नंतवंदरेनासाम्पेक्षगमितातनु
तेसतिवाणावलिंकुत्रविमोक्ष्यसि॥कुसुमान्येवसायकोवाणायस्य
कुसुमसायकस्त्रियाकामेनावराक्याःकिंविदर्पिकर्दुमश्रांकुर्वंत्पा॥त

यस्मात् अतिपदिउद्धृताया वेद्रेखाया तस्या सामंसमवेगमिताप्राविताना
ष्ठामिनिगतेयातेवाणवलिरयेकिंकुत्रविषयेविमोहपासित्पहपासिवीध्यालि
श्रेणारेखासाराजयइत्यमरःडयंवेश्योत्पतिकानवमानायिका॥दृश्यतेवा
सतकेप्रष्ठानेवल्ल्यैःसतेप्रियसखैरेरेराजहंगतंधत्मानक्षणमासितंमवसि
उपुरंयाहुनिश्चितंवेतसिप्रियतमेसर्वसमंप्रस्थितागेतव्येसतिजीवितप्रियसु
कुत्मज्पतेअम्बयामीतिप्रियस्टष्टायाःप्रियायाकंठसीस्थयोःवचोजीवित
रोनिःसरणेरणइत्यादिश्रावानंथकारुलिंघनादप्रिमक्षणेदेशांतरंनिश्चित
सिश्रेष्ठात्पतिकानवमीनायिकासाविउमर्हति॥अत्रसमंजरीकारलाउ

क्षप्रपंचितंतन्नलिख्यतेविस्तरभयान्नैवात्रगतमभिति॥ख्दाणैउ॥यस्याः
हाणेदेशांतरंयास्यत्येवसाप्रोष्यपतिका॥अस्याश्रेष्ठा॥काकुववनकातरस्ये
विघ्नोपदर्शनानिर्वेदसंतापसंमोहनिश्वासवाष्पादयः॥अथजागरणं॥निः
श्वसंतसखिगताइदंश्रुवंराजयः साईलोवनवारिणाविगलितंयत्काजनंमे
यातद्धतामुपैतिवसुऋन्नूनंतनुस्पईया॥कंदर्थःपरमेकएवविजयीयातेवि
हेसखियातेविकांतेपरएकएवकंदर्पोविजयीस्थितःयतःसांप्रतंनिःश्वासैः
त्रयोदृढांगताः॥यदमेघाकांक्षंतुखंतल्लोवनेवारिणासाईंविगलितंवव
नूनंमुग्धःतनुस्पईयातंतुतोऽचैति॥विजयोजयतिश्रीतःआशंव ८०

M-5181

राजीवितान्नागतत्राशरीरेणयास्पर्द्धातया।यावत्तन्नु मन्नुतोयातितावदहमे
यातन्नुतोतन्नुवेसदृमन्नमितियावत्॥उपैतिप्राप्नोतिजागरोयद्यावद्यावत्पो॥
यंश्चप्रेधन्यास्नाःसरियोषितःअस्माकंनुगतेसलेगतानिद्रापिवैरिणीति॥
रम्॥नीरागोधरपल्लवोतिमलिनावेणीदृशौनांजितेमालंबालकमालिका
नवतेंगन्धविःइन्नेसुक्रविसंधुलापिविरहव्यापद्विषादादियंसख्येवक्षर
रंतरंप्रत्यंगमालिंगपतें॥हेसुभ्रुइतिकावित्सखीतोनिरीक्ष्यसंप्रतिवद
त्रादादृइन्नेविसेधुलापिक्षरोसयाप्रत्यंगंदृतंरंयथास्यात्तथाप्यालिंगपते।
वइन्नेकर्षेअधरपल्लवोनीरागःवेणीअतिमलिनादृशौंजितेनालक

M-5181

लंवा अंगत्रविः धवलतोऽत्रालंवतेोऽइयंममसहवरोविरहोविछेदःसएंव
शेषापदांततोयोविषादःइष्टानवाप्तिनतसत्रंनाअस्तस्मात्इछंवरूपमाएष
ष्टुलोलिविषमछिनापिछिरसहजायाशोसातया।अंगंअंगंप्रतिप्रत्यंगंदृ
ढंअहोआश्चर्यमित्यामक्रमिशोयतोविरहविषादेताद्दशीदशाआसा
ज्ञोसयानत्यजतइतानिर्गतोरागोरक्तिमायस्मात्सःअलकानौमालिकापे
त्रशेषणालंवतेतेललाटेभ्रमरकाअलकाश्चर्सिकुंतलाइत्यमरः॥॥अथचिंता॥
ज्ञनाकिंवावेद्मोनकिंत्रसावरुविःयेनसखिवल्लभामपिनस्मरतिसमंवि
त्सखितत्रकिंरजनीनाम्निकिंवाअसौवेद्मोनाकिंउअरुविःयेनसवल्लभा ८१

तिगायतोविदेशाहविः।।असावित्यनेनपुरश्चितंवह्नमालक्ष्यकाघयतीति
न्नकिंउपरंउअरुविः।नाविद्यतेरुविःकांन्तिर्यस्यसःयेनकारणेनसवह्नि
त्रयंअंतमोविदेशोपरदेशोहविर्प्रीतिर्यस्यसः।।अथसृक्कः।।सृतेरध्यवसायो
रणंतडंकंरसासृतसिंधौ।।सृतेरध्यवसायोऽवर्णःसाद्यादयोनहीति।।
यतिःप्रसरश्रीःश्रीरौंमोदंकौंदंसमीरंसमीरयंप्रकटयंश्रीश्रीःकामंम
तांअवधिदिवसःप्रणःसखांविमुंवतंतकथं।हृदयमंक्रांतांकिंविकंदु
हैंअतं।।हेश्रिःश्रीरंत्रंप्रसरंहसमीरंकौंदंआमोदंसमीरयं।हेश्रीरंश्रीरंआ
हेमनोसवकमंविद्रंतं।हेसखेःअवधिदिवसःप्रणंइहतंकथंवि

M-5181

क्रनाममहदयंकिंचिदन्यत्कर्त्रंडइतीत्यन्वयः॥ सिंधुरकृतोसमीक्ष
णहतमहज्जागाऽणसमीगणाइत्यमरः॥ कुंदस्यकुंदपुष्पस्यअयंकौंदस्तं॥त
ण्णासम्यक्ईरयत्रेरया॥आशीर्नृचंद्रआशाःदिशाःदिशस्कककुप्तःकाष्ठा
हरितश्चताइत्यमरः॥ मनसिसवतातिमनोसवःकामःकामंयथेच्छंविजेस
हसमयोतस्यकांतस्यकथोतकथांअन्यकर्तृमिच्छतात्पनेनमृतेश्व
रेतः॥यथावहंसहृतोअयेगसक्रीडारसिकममसख्यानवनवपुरावद्ध
हरीहंतगहना॥सचेन्मुक्तापेक्षस्वमसिद्धिगोमूत्रलशकलंतायदेतस्यान
दमद्यापिवलति॥१॥उद्वेगप्रलापव्याधक्रन्मादमोहाःपूर्ववत्॥यथाहि॥ ८२

१२१

रति॥ यतो विदेशारुचि॥ असा विप्रनेनपुरश्चिते वंद्रमा लक्ष्यकाघयतातिधनि
कंडपरंडअरुचिः॥ नविद्यतेरुचिः कान्तिर्यस्य सः॥ येनकारणेन सवल्लसःवल्लसो
शोषदेशेरुचिश्रीतिर्यस्य सा॥ अथरक्तः॥ स्तेरभ्रवसायोवर्णोनउमरणं॥ तदुक्तंरसा
तेरभ्रवसायोत्रवर्णःसाह्लादयेनहीति॥ तदेवदर्शयति॥ प्रसरश्रीशीरामोदेकोदे
प्रकटयत्रश्रीत्रासः कामेमनोसवजेसतो॥ अवधिदिवसःपूर्णःसरभोविभुंव
दयमक्रनाकिंविकर्सुममःसदिहेहतिः॥ होशीशीरत्रेप्रसरहेसमीरकोदंआमोदं
श्रीशीरश्रीत्रासः प्रकटयाहेमनोसवकामेविजेसतोहेसखः अवधिदिवसापूर्णः
विभुंवताअक्रनाममतदयंकिंवितस्यसतर्कुंईहतामत्रयः॥ किंशीरक्रतोसमी

M-5181

तिमारुतमरुन्नागस्त्रणक्षमीरणडत्यमरःकुंदस्यायंकोद्रस्तातस्येदमित्यपत्यसम्प
रःआग्निर्वेद्रआग्नः दिशःदिराक्ककुभःकाष्ठाआशाअहरितयतात्मभूः॥म
तिमनोत्तवःकामः।कामंयद्वेद्यंविजेतोवर्हतोडहसमयेतस्यकांतस्यकांतस्य
ब्रुमित्रतात्मनेनष्टतेरध्यवसायोज्ञाप्तिः॥यवावहंसडतेअथरासभोडारसि
नवनवापुरावद्यायेनघणयत्तहरीहंतमहनासवेन्मुक्तापेक्षस्वमसिध्रोशिंगो
यंदेत्स्यानाप्तानिहितमिदमाप्तिवलति॥प॥उद्वेगप्रजापत्योक्तन्मादमो
स्थाद्विउद्वेगःअप्तागरंकलयसातिप्लवःइतेनतिरश्चितंसवमये
पःओषितवंदनोदकरसइति॥उन्मादःदेवीवानिमिषेक्षणेति।मोहोजडता॥

M-5181

रक्तेति॥इत्यादीति॥इत्यादिविरहावस्थाः पुंसोऽपिहितवेनिताः॥कंदर्पज्वरपा
वैरिणमाह॥ताइत्यादिविरहावस्थाःकंदर्पज्वरयातातपुंसोऽपिहितवेनिताःयावै
रवस्थाताःप्रसिद्धाःसर्वोक्ताः॥कंदर्पस्यज्वरस्तेषांपाताःपतनेतस्मात्याःअवस्था
र्थमेकमुदाहरणमाह॥तेम्पताः॥यद्यावरसामृतसिंधौ॥क्रीडारत्नगृहेविडंबितप
मार्दवेतल्पेनेच्छतिकल्पगाविरहमरालम्पतिराज्ञीसुताः॥किंतुज्ञात्वतापतिर्व्रज
विलोलःशीलापल्यंकोपरिगाधिकारतिकलाध्यायन्मुहुःक्रामति॥सर्वान्तुरागगोमा १२४
सःकरुणात्मकरतिवर्णनाविप्रलंभस्यक्रमेणत्रीन्भेदानाहशोकात्मक
प्रयमाह॥फलनाज्ञयादितियद्रूपंतत्तमेवकेवलंकरुणात्मकंविप्रलंभंदर्शयति॥

M-5181

85

कस्मिन्मतेऽप्यस्मिन्मृतकल्पोपितहृतः॥किमपिश्लपेत्रा करुणोसौमतोऽथ॥ असौकरुणो
कस्मिन्मृतेपिमृतकल्पेपिश्रान्यःतहृतःसन्श्लपेत्रा किमपिश्लपेत्रा॥तस्मिन्श्लक्ष्णिगर्त्ता॥
पिश्रुतेःस्पष्टमन्यत्॥ यद्येतिनिदर्शने॥ दग्धेति॥ दग्धास्निग्धवधूविलासकदलीवीण
पीतापंचमकाकलीकवलिताज्ञातक्षतेःकौमुदीलुष्टस्यष्टमनेकरत्ननिवयोना
कंदर्पंदहताहरेणभुवनेनिःसारमेतत्ततो॥हरेणएतत्भुवनेनिःसारंतत॥किंसूते
कंदर्पंदहता॥यता॥स्निग्धवधूविलासकदलीदग्धापुनःवीणासम्मूर्च्छितापुना
पीतापंचमज्ञातक्षतेःकौमुदीकवलिता॥अनेकरत्ननिवयःस्पष्टंसुष्टंअहैरतिःनष्टपत्रया॥
भुवनेजगत्निःसारंसारहीनं॥स्निग्धावासोवधूसेतत्ईयाविलासार्द्धकदलीसम्पर्क ८४
मूर्च्छिता॥दंडलावुकनिबंधनादिसारहितेत्यर्थः॥एवंमस्यपंचमस्वरस्यकाकलीमिक

यद्वा॥स्निग्धाज्ञातिमतीयाःहेवधूतस्यायाविनासो
र्थेकदलीमद्दुःखमवलोक्यसाविदग्धाभस्मीभूता२

M-5181

स्नेत्पर्घः॥ काकलीनुकलेसूक्ष्मेघनौन्नमक्रारास्फुटदुत्पमरः॥पुष्पसाधारणेकालो पि
वमपिमिति॥ज्ञाताज्ञातलाक्षतिःकीर्तिर्यस्यतस्यवेद्रस्यकौमुदीज्योत्स्नावलिता
कौमुदीज्योस्नेत्पमरः॥अनेकानियानिस्त्रा॥नितंबानिवयःसमूहस्तुष्टोदग्धःस्तुषदा
वनायकस्यकेवलंकरुणात्मकविप्रलंभेदर्शयति॥वक्रमिति॥वक्रंवेद्रमसाद्द
केज्ञाःकलाविब्रजैर्मातंगैःस्तनमंडलंभुजलतास्त्रासश्चलत्पल्लवैः॥सौगंध्यमत्तयानि
लीविलप्पेतिसासर्वैर्निःकरुणैर्हताश्रवमहोदैवेननैकेनमे॥अहोसाद्ययमेतवाए १२६
क्रवंनहताकिंतुसर्वैःइतिविलप्यहताकिंभूतैर्निःकरुणैः॥इतातिकोंवेद्रमसावक्रं
शेष॥॥मृगगणैर्ईक्षणैः॥कलाविब्रजैःकेज्ञाः॥स्तनमंडलंमातंगैः॥चलत्पल्लवैःभुजलतो
नेनामत्तयानिलेनसौगंध्यं॥॥विलप्यविलापंकृत्वानिर्गताकरुणयेस्यसौनाक

णेसंतियेषांतेकलापिनोमत्तद्यूतासेषांव्रजैःसमूहैःकलापोश्रुषणेवर्हचूणीरेसंहते
श्रुःमातंगैर्हस्तिभिःवलंतोयपल्वलवासैः॥पल्वलोद्भ्रांकिंचात्तयमित्यमरः॥सुज
क्षासःसौंदर्यविशेषः॥मत्तयसंवधीयोनिलसेन॥ ॥इदानींशृंगारानुमोदित
कविप्रलेसेदर्शयतिइयंतीमिति॥इयंतीसुरंगावक्षोगतोसिप्रस्याःकृतेमृग
हिरामितोतवगतसुरंगानयनसलिलेन॥ज्ञेयस्याःकृतेमृगंतेकांतइयंतीसु
तोसिगतपुरंगाहंनयनसलिलेनतवतोष्णंहरामीत्यन्वयः॥ ॥तस्याःममत्त
मित्रोकोसस्यकामस्यज्ञातंकोसयंतस्मात्सुरंगामनोहरांअवस्थांस्थितिं
त्रोस्मीषस्यवलनतिर्यक्प्रेक्षणदिरूपं॥स्पष्टमन्यत्॥पुनरविनायकप्रल ८५
ज्ञायाआइति॥पाणोविपाशितत्रपासितएवसांद्रकर्पूरेणुरुपरूटसुरोनतं

M-5181

गमितेतिदशामिमार्जंमूर्छाविरामल्लितंमाग्रिधेहिवक्त्रः॥हेनर्तागीयेनपा
ोजमिताअमुष्मिन्नमाग्रिवक्त्रःधेहिकिंस्तंचक्त्रःमूर्छाविरामल्लितेति॥इती
विपाशितःएषःसोदःकर्शरेणुःउपासितःउरःउपरटमितियोजना॥नतेअ
स्याःसंवोधनेनतांगात्मनेनडःखादधेग्रीवयापादकरेणुनासिर्भृंलेखनेश्च
मवल्गो॥गमिताप्राप्तिताःमूर्छयाविरामोऽवसानंतस्मिन्ल्लितेसुंदरीअत्र
ष्टिःअगेवकथिताःपाशाःस्नेहपाशाःअलेकारादिबंधनेवापाशोबंधनंत्रयो
ग्रामी॥यद्वा॥पाशाःसंधिबंधनाःविपाशितःत्रोटितःसांद्रःस्निग्धः॥कर्शूरस्परेणुः
सितःसेवितःसंततोयद्वातदेगधवलतामालस्पोक्तं॥उरोवक्षःउपरटोभुजजो
ग्रामिमर्घः॥यद्वा॥सखीसिर्न्नलिनीपत्रोवनादिसितलिनायत्रालीभ्रंतदीहशो

M-5181

दक्षिणनिलस्पर्शाज्ञांकयेतिानरोवत्संवत्सरेत्यमरः।विप्रलंभेसिकीदृशोजनोसव
ह॥स्नानइति।स्नानोमुक्ताश्रुरुद्विग्नःअक्षांगोमुक्तचेतनःसचिंतोदैन्यलाग।स्मिन्नेवंप्रायो
ह॥अस्मिन्नूजनःएवंप्रायोसवेद।स्नानादिदैन्यलागित्यंते॥स्नानःस्नेहहर्षह्रये।गतहर्षः॥
श्रूणियेनसःउद्विग्नो।विक्षिप्तः॥अक्षाणिअंगानियस्यसः।मुक्ताचेतनायेनसः।चिंतायास
॥दैन्यंदीनतांतज्जते॥अथवाकेषामिति।केषांचिक्करुणाश्रोतिःकारुण्यादिहजाय
मूलजोमिथुनावस्थोविप्रलंभात्माइहविप्रलंभात्मकशृंगारसेकेषांचिक्कदीनांकरुण
ःएवंतस्माद्।करुणरसस्यश्रोतिः।एतस्यकारुण्यस्यरतिरेवमूलंयस्याःसातज्ज्ञा।मि
तयोःअवस्थोअवस्थितिः।तमेवाह॥स्त्रीपुंसयोर्सवेदेषःसावेद्येसंगमेपुनःशृंगा
करुणःस्यात्सवामघा॥एषपुनःस्त्रीपुंसयोःसावेद्येसंगमेसवेद्य।किंभूतः।शृंग
न्यद्यास्यादित्यन्वयः॥एषःशृंगारात्मकविप्रलंभः।आद्योवाऽल्पोकरुणःकरुणस्य

गश्रोतिर्जायतेकिंकृत्वाएतस्यारतिमूलज्ञा५

२२चनाप्रायः२

रोत्तरेण॥तस्मादिति॥तस्माच्छृंगारव्यायंकरुणेनानुमोदितःसौंदर्यंसुतरांधत्तेनिव
र्तः॥तस्माकरुणेनानुमोदितःअयंशृंगारँवा।बुधैर्विज्ञेयथास्यात्रथानिवद्धःसन्न
ग्रन्थइत्यन्वयः॥अथकरुणात्मकविप्रलंभः।स्पष्टमन्यत्।अथस्त्रीणांहृतःप्रदर्शि
।नटीधात्रीजातिवेश्यापरिचारिकेत्यमराः।वालाप्रव्रजितोवेतिस्त्रीणांज्ञेयासखीजनः॥
खीजनोज्ञेयः॥इतीतिकिं।कारुरित्यादिप्रव्रजितांतं॥कूरोतिकेशालंकारेवना
कारुःसैरंध्रीदासीपरिचारिकानटीनटनकत्रीधात्रीधोईतिख्याते॥जातिवेश्यो
र्त्तिनी॥शौल्विनीचित्रकारीवालावालिकाप्रव्रजिताकापालिनीवातदैवज्ञास्त्री
रात्मदयः॥अत्रसखीशब्देनहृतासख्यधिकृतातत्रहृत्यव्यापारपरिगमाहृती
पारपरिगमासखी।उक्तंहिरसामृतसिंधौ॥नविश्लेषस्यसंगेयंकुर्यात्प्राणत्य
धात्रेवाग्निनावासौहृतीत्याद्योपसुक्तवाक्॥अमिताथानिसृष्टार्थापत्रहारी

ताज्ञावेंगितेनयासावेद्ययोरेकतरस्यवा।अन्यथेर्मलयेत्तौद्भावमितार्थासवेदियं।
र्यसारस्यादुभयोरेकतरेणयायुक्त्यातौघट्येदेषानिसृष्टार्थानिगद्यते।संदेशमात्रे
येत्सापत्रहारिकेति।।अथसखी।।तत्रैवात्मनोऽभिकंप्रेमकुर्वाणान्योन्यमवे
क्षणवयोवेषादिसंस्कृत्यासखीमता।।आसांउदाहरणानिग्रंथदर्शनेतो।विज्ञत्रा
र्यनयोर्गुणाः।।कलाकौशलंसाहसंक्रियाचित्रज्ञतास्मृतिःमाधुर्यंनर्मविज्ञानवा
दुणाः।।स्पष्टोवयःइतिएतेतदुणाःतयोर्गुणांतानेवाह।।कलासुवंशःषष्टिरूपा
णावीणेपत्रेत्साहःकार्यप्रत्यध्यवसायः।उत्साहोध्यवसायःस्यादित्यमरः।संक्रियः से
गुलिस्फोटनादिरूपा।विज्ञानंस्मृतिःस्मरणंविस्मृतस्यवक्तनः।माधुर्यंम
णपरिहासेविज्ञानंविशिष्टज्ञानंवामितावचनपटुत्वं।इदानींतयोःकर्म्माणि ८७
नोदर्शयति।।विनोदोमंडनंश्रीखोपालंसोद्यप्रसादनंसंगमोविरहश्चासःस

ष्ठा॥ सख्याः कर्म्माणि सखीकर्म्माणि व्यापार विशेषाः। तान्येवाह। विनोद
दे निर्म्माय विनोद नं। मंडनेऽङ्गरागमल्लकारादिकरणं। ज्ञापनं कर्तव्यमेवं ने
पालस्तनं। जलादनं। प्रसन्नताकरणं। एवं प्रियः प्रसाद्य तइत्यादि सीगमः कालि
हस्य आश्वासः आश्वसनं। माकुरु विलंबं मदितिमिलिष्यति प्रियः। यतोमन्त्रेन्द
रतीत्यादिरूपे॥ तद्यथा॥ तदित्यव्ययं तानेवकर्मीणि। चुक्रमेण दोहरणेदर्शि
नोदोयष्ठा॥ मयाकोयंमुग्धेकथयलिखितः सत्रसखीवचः क्रैत्फल्ये विमि
त्रफलकेनंवकुंतंत्रेणाङ्कितमपिकिंविदलकदंवाकारेण। प्रियइ
त्यिवपुषा॥ हेमुग्धेमयाअयंकोलिखितः इतित्रैः सत्रसखीवचः क्रात
दपिवकुंनाङ्कितं। पुनः विदलकदंवाकारेण वपुषा। प्रियइतिसमा ख्या

यातश्रुतावित्रफलकेविनिहितदृशा।सुधेसुंदरिनरकितंनशक्नुमः॥शक्नु
न्स्फुटन्नयःकदंवःकदंवदृक्षद्रुदाकारआलतिर्यस्यतद्वत्तेनासमालंबिस
तास्याश्चकथनेचित्रफलकेचित्रपटेविनिहितार्पितादृग्यया॥अथमंडनं॥
कर्म्मनर्मपरयान्नद्याधिरूढस्मरादौसुकंपश्यविलोक्यमोहनविधौवाऽर्थमस्या
यावकमंडनेनरचितेपादेकुरंगादृशःसंमार्विशदद्वदेधिशयनेदृष्टिःसमा
यकुरंगादृशःप्रत्यंगेप्रतिकर्म्मन्नापादेयावकमंडनेनरचितेकिंस्तुतया
यावपुनःसस्मेरयद्यासौन्नाद्याद्दष्टिःअधिशयनेसमारोपितेकिंस्तुतेत्यो
न्नदेकिंस्तुत्याअधिरूढस्मरात्रअस्याश्रीसुकंपुनर्मोहनविधौवाऽर्थंवि
ताअंगेअंगेप्रतिअंगेप्रतिकर्म्मभूषणक्रियायावकास्यलाक्षायामंडनेखना

१२८

८८

ज्ञल्लीवेयावोलक्रहुमामयडत्पमरः।नर्म्मपरिहासास्त्पर्यायडवकोलिपरी
लावनर्म्मवेत्पमरः।।ज्ञायतेज्ञाप्यतेतद्यधिकृत्यवर्त्ततइतिज्ञधिशीयतेतस्मिन्ज्ञधि
भीवःसमासःतृतीयासप्तम्योर्वज्ञल्लमितिसूत्रेणज्ञमुभावोवो।विज्ञादात्रज्ञल्ला
ग्यास्मिन्नुतस्मिन्ज्ञापवेपलाशोद्वदनेदलेयस्यद्वदप्तुमानित्पमरः।।ज्ञधिडूढःसंवर्द्धि
मन्नस्मात्।।ज्ञस्यानाथेकायाओसुकेकालाज्ञमन्नंमोहनविधेवेचनक्रियायां।
।नारंत्रेपरिस्पतेऽियतमोल्लयस्नरंसुप्यतेतद्दाटंक्रियतेपदस्यरुविरंवाडुत्रमा
मासुखवधूपियंरतिविधेयत्नेनसंज्ञिोक्षितानिर्भ्रांतंगुरुणापुनज्ञातगुणंपुष्पेषुणा
ज्ञाडयंसुखवधूपन्नेनज्ञातगुणंरतिविधौसंज्ञिोक्षितापुनःगुरुणापुष्पेषुणा

रेतानाकथ्यन्तिदितेतत्रआहहेमुग्धेविधत्तेमोनंध्रुवंयथास्यात्तथापरिरभ्यते।पुनःभ्र
यतेपुनः॥अस्यप्रियस्यहृदिरतंतवास्तुकियते।पुनःवाडुवेआतन्यते॥रतिविभ्रमैकेलिष
णेइषवोबाणायस्यसः।तेतानिर्भरंनिरंतरंयानारंभेनिच्छिद्रांमृणालसूत्रस्यापिगम्य
मानरंध्रार्थाःअस्यप्रियस्य॥वाडुवेतीतिवाक्यानि॥॥अथोपालंभः॥सुलगालव
ङ्गलत्स्मरपावकेथलिनिवसताप्रेमाधिक्यंचिरात्प्रकटीकृतंतवहृदयेशीतेथवं
प्रेममसहचरीसानिःस्नेहामनागपिनश्चिता॥हेसुलगालवंगेचिरात्प्रेमाधिक्यंप्रा
कटीकृतेनसेवताएतस्याहृदिअलिनिवसताकिंसृतेहृदि।ज्वलत्स्मरपावको
मसहचरीतवएवंश्रीतेपिहृदयेसदैवसुखासुखेमनागपिनश्चिता।किंसृत ८९

तेतःसर्व्वतोनिवसतानिवासंकुर्वेताज्वलन्स्मरःकामःसएवपावकोवह्निर्यास्मिन्
त्सुखस्यास्निःआस्निग्धदधीमनागपिईषदपियतोनिर्गतःस्नेहोयस्याःसात्वंतुए
ज्वालकामानिहृदयरूपोंङ्गारोवापिशीतलहृदयएवतिष्ठसातिनयुक्तमितिला
दनं॥कोपंविहेवकुरुनाथवोमदीयमाश्वासयस्मरङ्गानुङ्गोकङ्गोगो।एक
तारकनाथकांमापंवत्वमाशुनङ्गयास्यतिसावराकी॥हेकविनएकाकिनीसावरा
थकांमानङ्गआशुपंवत्वेयास्यतिअतःहेनाथकोपंविमुंवमदीयंवचःकुरुनङ्गो
त्सयकिंभूतो।स्मरक्लशाङ्कङ्गाख्य॥॥तारकाणीनाथस्यारकनाथश्चंद्रस्तत्रज्ञापो
गोर्बङ्गत्वमितिङ्गख्य॥तस्यकांमानङ्गनिःश्वेतंआशुशाघ्रंपंवावोष्टपिन्नेजोवाद्याका

आनगतत्रातृपेक्षमरणेप्रियविरहिताश्चंद्रज्योत्स्नापिवह्निज्वालेवलवतिनाथ
कदासीनसंबोधनंममेदंमदीयंकुतोत्रागंतव्यमासाती।अग्निवह्निज्वालेवल
त्रामित्रिस्फटासीनसंबोधनंममेदंमदीयंकुतोत्रागंतव्यमासाती।आत्रासयजी
णाऽक्षरार्थेत्यर्थः।मारःकामःसएवकृशाङ्गः।तत्रसंगमः॥अमुंदध्येशुकमहमत्रया
निरंतमिहैवतिष्ठतेरहःश्लथोस्मिंलिक्षाग्रकामिनोःपुरोयथौनिपुणसखी
पुणसखीरहःश्लथोकामिनोःइदंआसिक्षायपुरोनतांतरंययौ।इदंकिं।अहंत्र
शुकंदध्येयुवांइहैवनिरंतंअलंतिष्ठतमित्यत्रयः।अत्रास्मिन्।पादेनमूलेन
रूपोवृक्षस्तस्मिन्॥सामाप्यसप्तमी।दध्येक्षयामिपुक्षामिवा।इहैवपादप ए०

M-5181

लोतो निस्तेरहएकोनमितिधराणिः॥ अलेअतिशयेनतिष्ठतेष्ठाःगतनिष्ठात्वित्यस्यस्थ
नरुषद्विवचनातेपदेअलेतिष्ठतामित्यनेनविविधवंध्रविशेषैःक्रीडंकुरुतमितिध्व
रहाश्वासः॥सुरतियदिदमुद्वेलोवनेतत्विवामेहनयुगमपिधत्तेवारुरोमांचमालं॥ १२४
देतःकंपतामूरुकोडंनउवदतितदद्यप्रेयसासंगमंतो॥हेतास्त्रियत्रडदेवामेलोवनेड
तत्रद्यनउतेप्रेयसासहसंगमंवदंतितिसर्वत्रसंबंधः॥पुनः॥वारुयद्यास्यात्तद्यास्त
मांचमालोधत्तेवसुनःयत्रूरुकोडंत्रंतःकंपतोकलयंति॥ ॥तेतवहनयोर्युगंयु
गलेयुगमित्यमरः॥ऊरुकोडंऊरुप्रदेशः॥कलयंतिविस्तारंतीकलिवनाकाम
णाद्यंमिमंउपसंहरंति॥इत्यादिविविधंसखोव्यापारंकुर्वंतसदाप्रोषितो

क्षनकलशोपमाः।सख्यः।इत्यादिविविधेर्मापारंसदाकुर्वतिअन्ययोषितांसर्वस्मांतिष्ठती
स्तताःसख्यःनिक्षनकलशोपमाः।निक्षनकलशवडपमापामोनाः।निक्षनेत्वालयेनिक्षवि
गादीत्यादिनागुणकघनेअर्धदर्शनाविश्रेतणेतदनुदिताएटमंत्रिताःसौख्यवन्नाघ्रहं
रूपायस्तताकलाज्ञानवेदिताःदेशकालविवेकिताःस्वतावज्ञताःसर्वकर्मकुशलनादि
र्थप्रशंसाःविनवाक्यशहिंसाःपृडनाषणेपरतत्वज्ञानवेत्यादिसरतशास्त्रादव
मीकवीनुपाश्रित्यग्रंथमाह।।इत्वामिति।।इत्वेविस्वनीयोयेशृंगारःकविभिःसदाअ
त्रयोनीरसमुच्यते।।कविभिःअत्रयेशृंगारःइत्वेसदाविस्वनीयःकाव्यंअनेन
रसेनउच्यते।।अयंविप्रलंभात्मकःइत्वेअनुमात्रकारेणकवेर्विदकाव्यंअने ९१

कशृंगारेणप्रायोवाऽल्पेनारस्यतइतिरसः।रसआस्वादनेक्षणंनिर्गतोरसोयतस्तन्नद्यनी
प्रति।तवनाथाऽनुरागोयंमद्विधैःकथमुच्यतेयेनैकापिक्रियानीतापंचबाणएवकारिणा।।
तवायंअनुरागःकथंवेद्यतेयेनपुण्यकारिणएकापिक्रियापंचबाणेनीता।।मद्विधैःमत्सदृ
शैरागलक्षणंयद्यारसामृतसिंधौसदाऽवस्थितमपियःकुर्यान्नवनैर्वैक्रियैरागैस्तवेन्नवन
वाइतीर्यतेयेनत्वयास्पष्टमन्यद्पुण्यकरिणीवापीवाःऽइत्यभिप्रायः।ऽइतिविवार्यीय
त्वयाऽसौनिबद्धोनिरसैरसज्ञैःतत्काव्यमारोप्यापदेविदग्धवक्त्रेषुविश्वेपरिवेभ्रमीति।।
सदृविरचितेशृंगारतिलकेकाव्यालंकारेविश्रलंसशृंगारोनामद्वितीयःपरिवेदः।।योरसज्ञ
प्रोगाऽविवार्यीऽअसुंरसंनिबध्नातितत्काव्यं।विदग्धवक्त्रेषुपदंआरोप्यविश्वेपरिवेभ्र

रसंजानातीतिरसज्ञः।इदंशूर्वोक्तप्रकारेणप्रबुद्धावङ्कलोयेषयोगास्तान्।अमुंविप्रलंभात्म
तंनिवध्नातिस्वयंतिलक्काव्यंतस्यरसस्यकाव्येविदग्धमनोग्रलंकारविदंवक्ष्यंतिसुखा
नोविश्वंजगत्।परिवंभ्रमातिपरिभ्रमंताद्।अतिशयेनभ्रमतिइतिवंभ्रमीति।अंतर्भूतोत्र
स्त्रीमयतीत्यर्थः॥श्रीमद्राविडहरिवंशसद्मन्मजगोपालसद्मसतांयोशृंगारतिलकटीका १२४
पोद्दितायःपरिच्छेदः॥॥गोविंदायनमः॥वृंदारण्यवनस्थलीषुविलसद्रासस्थलीवल्ल
सघनाघननतुंगेवंशीधरसुंदरेनीलेंदीवरलोचनेव्रजवधूवक्षोजाकशूरिकानंदानंद
तंध्यायेमकंविद्विभुम्॥१॥शृंगारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाःबीभत्साद्भुत
शांतेरसाःस्मृताइत्यक्त्वातत्शृंगारंसंयोगविप्रलंभसंज्ञंदर्शयन्निदंशृंगारादि ९२

तृतीयपरिछेदारंभः॥तत्रहास्यरसः॥नस्यविभावाः॥एसोत्पादनहेतुर्योविभावस्तरि
त्रिपुराणेविभाव्यतेहिस्माद्दिर्यत्रयेनविभाव्यते। विभावोनामसद्वेधालंबनोद्दीपना
वदर्शयति॥विकृतीगेतिविन्नतांगववःक्लप्तवेषेसोजायतेरसः॥हास्योयंहासमूलात्मा
प्रा॥ ॥अथैहास्योरसःविकृतीगववःक्लप्तवेषेभ्योजायते॥किंभूतोयं॥हासमूलात्मापुनःपा
न्नताविरूपाविकटावायेऽंगववःक्लप्तवेषास्तेस्युः॥तत्रांगंकरचरणादिववोवधनं॥क्लप्ते का
रवनाद्यघाहसरतः॥विन्नतालंकारैर्विन्नतावाराविश्रनवेषैश्च॥विन्नतैरर्घविज्ञोषैर्हसती
त्यस्यइति॥हासोहासरतिःस्यएवमूलंकारणंयस्यसः॥यद्यहसरतीवालकादिववोवेष
हयाद्वेतसोविन्नतिःस्वल्पासहासःकथितःखल्वेति॥यद्याकविकंकणस्याऽन्य

मनोहरणि निरर्घकानि क्षणविस्मृतानि फ्रेंचिशूनामसमंजसानि वचोविहा सं १२
गमित्यादिपात्राणं उत्तममध्यमनिकृष्टानां त्रयं तस्मिन् गतः प्राप्तः। विस्मृतांगादीना
नि ज्ञातव्यानि विस्मरत्यान्नलिख्यंते:॥ अद्येति प्रदर्श्यते॥ तत्तत्र गतत्वेन हासो
त्मेवाङ्गकमेण दर्शयन्नुत्तमहासमाह॥ किंविदिति॥ कंविद्विकसितैर्गंडैः किं
दलैः॥ किंविल्लस्पद्विजः सोयमुत्तमानां सवेद्यघा॥ सोयंउत्तमानां सवेद्य॥ किं
द्विकसितैर्गंडैः॥ पुनः किंविद्विकसितेक्षणैः उपलक्षितः॥ पुनः किंविल्लस्पद्विजः॥
हासः॥ किंवित् ईषत् विकसितैः फुल्लैः गंडैः कपोलैः॥ अधस्ताद्विद्रुकं गडौकपो
रित्यमरः॥ किंवित् विस्फारितानि प्रकाशितानि निर्ईक्षणानि नयनानि तैः॥ ईषद्॥ ९३

द्वेजादंतायस्मिन्नूस्तःहास्यस्सक्तस्मितहसिताद्दिसेदेनघोटा॥उक्तंहि॥घोटाहासस
मेनहसितेविहसितावहसितेवाअपहासितातिहसितकेऽपेष्टादीनांक्रमाद्वे
तस्मदत्रानेनेत्रगंडविकासनत्तातदेवरंदस्संनस्पंदतायंहसितंतत्वेत्॥सघ्ने
तवेद्विहसितंडतत्तातद्यावहसितेविडरिति॥एतेषामुदाहरणानिनप्रदर्शंतेवि
डन्नमानांस्वेद्यद्येतिनिर्दिशंति॥पाणविति॥पाणौकंकणमुत्फणःफणियतिर्त्र
एकंकंकःकुंवितकालकूटकुटिलोवक्रंगजेंद्राजिनंगौरीलोचनलोलनायसुलगो
तिमेगंडोल्लासविलासविताःयशुपतेर्हासोऽमःपातुवः॥पशुपतेर्हासोऽमःवपाऽ॥कि
एलोचनलोलनायवरस्यसुलगोवेषइतिगंडोल्लासविलासविताःइतातिकिं॥त्रत्फणः

९३९

णोकंकणंज्वालत्पावकंनेत्रंकुंचितकालकूटकुटिलःकंठःगजेंद्राजिनंवस्त्रमि
श्रूनोजीवानांयज्ञोईषस्यवापतिस्तस्यपशुपशुपतेःशिवस्याहासस्यउद्गमोविकासः।
पांडरदंडउमेममेतिमेनकोकिलौर्यःपार्वत्यालोचनयोःनीलनायप्रनीलनायव
इःश्रुलगोमनोहरोवेषःअलंकारादिरचनाइनिष्ठंकेसतिगंडयोःकपोलयोःयज्ञो
वसावितःप्रकटितःउद्दंडश्चैवंभूतःफणःयस्यसः।फटायोडफणाद्वयोरित्यमरः।
षांतेफणिनःतेषांपतिःवासुकिः।चोषोनंनोवासुकिरुसर्थराजोघणोनसेडत्यम
केकंकणंटोडरेतिलोकप्रसिद्धिःज्वलद्पावकोग्निर्यस्मिन्नृतत्रानेत्रमित्येकव
त्रंचनितेकुंटितोनिस्तेजायःकालकूटोविषसेदृक्तेनकुटिलोवक्रः।अर्द्धवंदव

नाद्रकंवएवकुटिलद्रुमारोप्यतइतिपुंसिस्त्रीवेवकाकोलकालन्नटहला
कःस्त्रीनाद्रकंगएवकुटिलद्रुमारोप्यतइतिपुंसिस्त्रीवेवकाकोलकालन्न
सोराष्ट्रिकःस्त्रीक्रिकेयोन्नलपुन्नःप्रदायनःदारदोवत्सनाभश्चवेषतेदाश्र
ाःगेन्नेहस्यन्नजिनेवर्म्मा॥अघमध्यमाधमहासमाहा॥मध्यमानांसवत्सवित्त
नः॥नीवानांनिपतद्वाष्पःश्रूयमाणश्चनिर्यघा॥एषमध्यमानां॥विहता ननंपक
निपतद्वाष्पःपुनःश्रूयमाणश्चनिर्सवतोत्पत्तयः॥एषमध्यमहासः॥उत्तमेस्त्री
मोहोषोविहतेप्रसादिंश्रानननंपकजेयस्मिन्नसःमध्यमेस्त्रीपत्तष्टानावाहे
वाष्पानेत्रानन जत्लकणंयस्मिन्नसःश्रूयमाणश्चनिर्सवतीत्पत्तयः॥एषमध्य

त्तमेस्योपन्नष्टामध्यमाक्षेषांविवृतंप्रसारितंत्रानंपकजंयस्मिन्नूसःमध्यमेस्यो
क्षेषांनिपतंतोवाघानेत्रानंनजलकणायस्मिन्नूसःश्रूयमाणेध्वनिःकहकह
स्मिन्नूसः।हासोपिमध्यमाधमपात्रगतत्रोन्नतघ्वनायद्येतिप्रदर्श्यते॥मध्यमा
क्रमेणोदाहरणेदर्शयन्मध्यमहासमाह॥मुग्धेति॥मुग्धत्वंसुलगेनवेसिमद
घ्राणितन्नूनंतेजल्लजेल्लणेयमलिनादष्टोनेत्राभ्यरःस्खलेवहसितंवक्ष्यंतित
विलनद्भ्रूतर्हनसीक्षवासरसिकैर्गैर्यघाघ्राणितम्।हेसुलगेत्वंमुग्ध
न्यापारेन्नूनंनवेसितन्नूतेजल्लजेल्लणेतेत्रयंनाभ्यरःश्लेलिनादष्टःण
स्खलंतघाहसितंयघासानंदंयद्यालवंतितघाश्रुगौःश्रावंतं।किंस्तनैरंगेण

ोतर्घनसीक्ष्वासरसिकैः॥सुलोमेसुंदरिमुग्धनववधूःमदयतिहर्षयतीतिमद
धीयेव्यापीगेहावलावकटाहपातवुंवनसीक्षारादिरूपसंनवेसिनजोनासिात
नजंकमलेतद्वदीहणेयस्याःसातस्तेवोधनेतेतवातास्रवत्अधरसाम्राधरःप
कारःअलिनाअलिवद्भ्रमखद्वर्त्तमानेनघ्रियेणआविर्लवत्प्रसरत्यद्भक्तेतस्यो
ात्यौवनसीक्षसस्यवासःसौगंध्यंतस्मिन्रसिकैःरसविशेषज्ञैः॥अघनावहा
मोह॥पक्वागुंजफलानिमौक्तिकमणीस्तूषास्तनेघाहिताश्रोणंकष्ठमिदंत्ततंसराज्ञि
वर्हिबर्हःइंद्रेनाथतवारिधाम्निश्रावैरालोक्यवित्रास्थितिंवाप्योधात्रतंलोव
रैःसमंहस्यते॥हेनाघश्रावरावरैःतवअरिधाम्निइंद्रेनित्रास्थितिंश्रालोक्य

स्यात्तघादारैःसमंहस्पते॥किंभूतैःशावरैःवन्यअरिष्टाग्निइत्येवंविचक्षितिंआलोकस्यांधी
ःइत्येकंपदंइदंकष्टेकिमिदं॥गुंजफलानित्यक्तास्त्रीणांस्तनेषुमौक्तिकमयीलूषा
नःकर्मसरसिजेत्तंतेवर्हिध्वेदोनइत्यन्वयः॥नाघष्टाग्निःशावरैर्म्लेच्छैःसेदाःकि
लिंदाम्लेच्छजातयइत्यमरःअरणंशाखूणंधाग्निरहेइत्येवरूपमाणप्रकरणा
ंविचक्षितिंस्फुटोरवोयाग्निःकार्म्मणितत्स्फुटखंडव्यक्तशब्दादारैःस्त्रीतिः॥
पुंभूम्निदाराइत्यमरःसमंसहवाष्पेणमेचागनजलबिंदुनाश्रीस्तनतामि
ष्मंकांतैःमौक्तिकमयीमुक्ताप्रचुराप्रचुर्यमयट्लूषाश्रहलकाराआशि
रासज्ञातंसरासज्ञानसुरुषेन्नतिवडान्नमितिसमस्तुकावर्हिध्रदःमयूराधि ९६

स्रावाः।।अस्मिन्नसखीघातनेत्रोल्लासांगवर्त्तनं।नासाकपोलविस्पंदोमुखरा
यस्मिन्नसखीकराघातनेत्रोल्लासांगवर्त्तनंपुनःनासाकपोलविस्पंदःवपुनःमुख
स्पन्दयः।।अस्मिन्नत्रोद्वेधहास्यरसोतत्रोत्तमेासखीकराघातश्चनत्रोल्लासश्चांगवर्त्त
ल्लाकःसम्भासहयःकथ्योःओघातस्यालिकाहूयःनेत्रयोरुल्लासोविकाशः।अंगानां
नोवर्त्तनेमोटनं।मध्यमेनासाकपोलानांविस्पंदःस्पंदनं।नीवीमुखस्यरागोरक्तिमा।।
वदापिकायं।।ईष्टविवरणंदशननासाकपोलविस्पंदनंदृष्टिम्याकोशाकुंचनेष्टे
नाःपार्श्वग्रहणमितिसादयोनुलावाःस्फुरितं।।अथकरुणरसः।।तस्यविलापनाहा।।शो
ःस्त्रियः।।स्त्रियमृत्फधनस्यात्।तत्रेवंनायकोदैवहतःस्यादुःखलाजनः।।स्त्रियमृत्फध

णोज्ञेयः। किंत्वतः करुणः शोकात्मातत्र नायकइत्यंस्यात् दैवहतः पुनः डःखलाज
धधनत्वयश्चियश्चत्फधनत्वंतस्मात्। धनस्यत्वयोनाशः। करुणः करुणरसः। यो
त्रहपंयस्यसः शोकरतिरित्यर्थः। यद्वाहतेनतः॥ इष्टवस्तुवियोगेनयाश्चित्ताविकृति
तावतत्रज्ञेयःसशोकइतिसंज्ञितः॥ तत्रतस्मिन्करुणरसेदैवेनहतः डःखस्यलाज
त्फदाहरणेनालज्जांसंगरणंवश्चत्फवसतिंशोकःसमंबंधकत्वि॥ यौटाकानमिंयडनो
यलालाइधूः। वालोडस्यजएकएवशुकष्टंत्वतेवेधसाजीवामीतिमहापतोश्चलप
तिना॥ हेमहीपतेत्वद्वैरिसामंतिनाइतिप्र पतिइतातिकिंलज्जांविक्वलिःसमं
कःवपुनःडयंयौटावधूःवैधव्यलालात्कामंवशास्यात्मनोडुनोति॥ वपुनःएक

ः॥ किंसूतः डुष्प्रजः वेधसा कष्टं तेतच्चापि जीवामि॥ मत्वाऽष्टच्छ्यापतिप्रभुःतस्य
वैरीवद्वैरीतस्यसामंतिनाऽऽऽयोषिद्वलायोषानारीसामंतिनावधूरित्यमरः॥
मत्योःयमस्यावसत्तिंहे॥ विगतधवोनर्तायस्याःसाविधवा॥ विधवायासावोवैध
तदाप्तेः॥ डनोतिसंतापयति॥ डुडञ् पवापेवाल्लोवालकः॥ शुचुकः॥ डुखेन
डुष्प्रजः॥ वेधसा॥ विधात्रा॥ कष्टं डुखोजीवामिप्राणान्दधामि॥ जीवप्राणधारणे॥
रसस्यानुलावानाह॥ भूपातोदैवनिंदावरोदनंदीननिःश्वसनंशरीरताडनंमो
हाश्चजायते॥ अत्रभूपातादिदैवदीर्घातंजायतेऽध्यवसायः॥ भुविपातोभूपातःप
श्चात्तेनिंदाकुसाक्षिदैवंयेनेहशंदशांगमितेतिरोदनेअश्रुपातःदीनः

अनःशब्दःहाकिंकरिष्यइतिशारीरस्यशिरोवक्त्रःकपोलादेस्ताडनंपिट्टनंमोहोवैचित्त्व॥
र्म्मना॥यत्राहसरता॥श्लेसनरुदितैर्म्महाप्रलापपरिवेवनैश्चैवाश्रितेयःकरु॥रसो
नेघातेश्च॥अथरौद्ररसः॥तस्यविलवानोहाःक्रोधात्मकोलवेदौद्धतःप्रतिशत्रूनमर्षतः
वेदनायकोत्रयविग्रहाः॥रौद्रःशत्रूप्रतिअमर्षतोलवेहाकिंभूतोरौद्रःक्रोधात्मकः
रक्तःश्यामोनवेदाकिंस्वरूपोनायकःअत्रयविग्रहाः॥रुद्रोधिष्ठातायस्यसरौद्रःरुद्र
॥यत्राहसरताःरसस्यफलमिदंतिमुनयःपुण्यमेववायतोरसेनदृश्यंतिरसज्ञा
शृंगारोविष्णुदेवःस्याद्धास्यःप्रमथदैवतः॥रौद्रोरुद्राधिदेवक्रःकरुणोयमदैवतः॥ ९८
कालःकालदेवोलयानकःवीरोमहेंद्रदेवःस्यादद्भुतोब्रह्मदैवतइति॥अथक्रो

m-5181

ात्मा रोहावस्त्रात्केकंधरात्मात्मा घहूपंयस्यसः क्रोधरतिरित्यर्थः॥ क्रोधलक्षणं
अतीवरुषा क्रूरो विग्रहः शरीरंयस्यसः वपुःसंहननेगात्रंशरीरंचर्म वेग्रहइत्यम
माहात्म्यैः प्राणयहतिःत्रतामम पितुः कृ तैर्युधिज्ञात्रियैरामोहेरमणी र्विहायव
मेघाहगाढ़ा साश्वस्त्रौटकुवारकोटिघटनाकोडचुटकंधराश्रोतोतःस्रुतविस्र
कुर्यांकुधांनिहतोवलवासुत्रहेरामायुधिहवात्रनिःशेषंयथास्मान्नघात्मुद्रै
निहतिंकुर्याद्यैःमत्पितुःप्राणापहतिःत्रता। किंतत्रा एषांरमणी र्विहायाकिंभूतौ
स्त्रौटकुवारकोटिघटनाकोडचुटकंधराश्रोतोतःस्रुतविस्रशोणितसरैरित्यत्र
यस्यसः रामःपरशुरामःयुधिसंयामेकैश्चुद्यैर्निहतंसमास्किंकुर्यांकरवा

M-5181

यःमात्मिञ्जसदग्रेःआणानांअपहर्तिःअपहरणेरमणःआविहायत्मक्कालो
ग्रमानोयःप्रोटोवलवन्नरःकुवारःपरशुःतस्ययाकोटिरयंतस्याघटनारवनावि
ष्कोऽएकदेशानेनत्रुटंपोयार्कधणयावाःतासांश्रोतोंतःश्रोतसांअंतोमध्यंतस्म
इवत्तस्तेविस्त्रआनीधियदितमरःअथरौद्ररसानुसावानाह॥सुखरा
छेदकंपाधरयहाःआकिंनांस्पंशाकरघातोभ्रकुटिश्राजायते॥अत्रसु
प्तइवत्रयाः॥अत्रालिंरौद्ररसेःमुखरागश्रायुधानांक्षेपश्छेदश्रकंप
श्रतोत्रमुखस्यरागोरक्तेमाःआयुधानांत्रासेनाणआक्षेपस्तनुतश्रा
श्रोदाःकंपाःकंपनंःअभरस्यग्रहोग्रहणमूरुदंतौर्नपीडनसिपर्श॥आकि एण

ोसाऽऽसेसाकरयोऽघातसाऽनेवक्रूपास्कुटिः॥अथवीररसः॥उत्साहात्मा
दानादिपूर्वकः॥त्रिविधोनायकेषुत्रजायतेसत्वसंयुतः॥उत्साहात्मावीरोरसवे
दयादानादिपूर्वकः॥तत्रात्रिविधोनायकोजायतेकेभूतःसत्वसंयुतः॥उत्साह
योयस्यसः॥उत्साहस्तिरिसंघः॥उत्साहलक्षणंयथाभरते॥और्यमागत्रतावेज्ञा
वतिर्लवेत्यश्चत्पाछूरिसिराख्यातउत्साहइतिनामतः॥वीरोवीररसः॥सीमोली
दयादानादिपूर्वोयस्यसः॥आदिनायुद्धधर्मौ॥तऽकौयुद्धदानदयाध
वीरत्रयतेतत्रतस्मिन्वीररसेत्रिविधाऽत्तमाधममध्यमभेदात्सत्वेन
युतःयुनरपितमेवदर्शयति॥गांभार्यौदार्यसौंदर्यशौर्यधैर्यादिभूषि

M-5181

र्तितजनोवाटेनिर्यूटपौटविक्रमः॥स्पष्टोचयः॥गांलीर्यंगतारता॥औदार्यंत्रदार
बुंदरता॥शौर्यंशूरता॥धैर्यंधीरता॥अत्रलोवेयण्॥आदिनाधर्मवाक्यडुकल्पाः॥
अलंत्रता॥आवर्जितावज्ञातंतजनाःप्राणिनोयेनसःवाटेअल्पाघानिर्यूटानित
गलीः॥पौटोहटःपराक्रमोयस्यसः॥तत्रदयाश्वकोत्तवीरंदर्शयति॥अयांति॥त्र
ककपोतकंविसज्जेहिधर्तिममभेदसा॥त्रिविहंगवताविदितोनकिंस
मुद्धरणक्षमः॥आयेविहंगवराकाकपोतकविसज्जामममेवसाधनिघेहि।
त्रवताकिंनविदितः॥कंत्वतोहासकलसत्वसमुद्धरणक्षमश्चयः॥अयी १००
त्रणे॥विहासत्रोकाशेमगच्छंतीतिविहंगाःपक्षिणस्तेषुवराकमुद्धकपो

वंविहजत्यजामेदसाधाउनाव्वेगस्रज्जासमेदोष्ठिमज्जामुक्काणिक्षतवइति॥
जोमावक्कवन्नी।तत्तनाव्वयानविदितोनज्ञातः।सकलसव्वीनोआणिनोसमु
पर्घः॥ ॥अधदानपूर्वकंमध्यमवारमाह॥मुषितोसाति॥मुषितोसिहरेत्व
त्रलक्ष्मितोषेण।नलिरर्वितदोसियतोनयावितःकिंविदसाधिंका॥हेहरेत्व
यलक्ष्मेमात्रतोषेणमुषितोसि।यतःवलिरक्षिकिंविदपिआधिकंनयावितः॥
र्धितदःरत्नत्रया॥हरेवामनस्तंनिश्चितंभुवनत्रयस्ययस्यलक्ष्मीमात्रंतस्यतो
नामुषितोसिवंचितोसि।असीतिअसभ्रविक्रांतोत्वंत्रीटिमध्यमपुरुषैकवच
पार्थितो।ददातीतियासोहं॥अधमतस्कहरेइतिश्चयमेवामंत्रितःसआह

७४२

M-5181

ोतिकोविदश्चधिकमपि नयाविनते नमश्चमदानवीरः॥ कोटिब्रह्मांडैकनायक
चंडयोगोनमेलवतीतितात्पर्यार्थः॥ यद्वा॥ हरंतिमदाज्यमितिसर्गेसर्ववनोव
तोहंनोद्दूयेकिंविदा॥ स्पर्धिकमितिपादेअहंवलिरस्मिअधिकमपियाचितः
नद्दूयेनउत्तपेडुद्दूउपतापेभडः॥ अघयुद्धपूर्वकमभमवीरमाह॥ य
वततीब्रदेतमुशलैरेडकांडायितंवक्रेणविनिकीर्णवक्रिकणिकामार्ष्ट
मद्दत्तस्यवलेव्यर्किंविदक्षनातद्विस्मतेवक्रिणेयुद्धंवेदवलेवतेसडपु
रावण्॥ तद्युद्धेअधनावक्रिणःकिंवित्विस्मतं॥ डपुनःसवेत्रव १०१
हंसक्रोक्षि॥ किंतदायत्रणेरावततीब्रदेतमुशलौःएरंडकीडायितं॥

मार्ष्मालना लापितं॥ किंतेनाममद्यास्त्रिअवलंम्ब॥ किंश्रतेनवक्रेण॥ विकार्ष्मिव
चयः॥ तद्यालिङ्गे॥ अकनाडंदानी॥ वज्रंविद्यतेयस्यासौवज्री॥ तस्यवज्रिणः
॥ अधीगर्धदयेशोकर्म्मणिष्ठातिसूत्रेणकर्म्मणिषष्ठी॥ अधीगर्धा॥ स्टस्पर्धा
दिअवलंवतेयुद्धोद्यमंकर्तुरिच्छतापर्धः॥ अयंरौतिन्नोकाद्यारावयंतीतिरावणः॥
ब्रह्मोत्तनामियत्रयास्मिन्युद्धेएरोवत्स्यहंतिनः॥ तीव्रोनादोयेदंताएवमुच्च
कोडवट्॥ आवरितं॥ अयोग्रोसुग्रालोध्रीस्यादित्यमरः॥ मृणालन्तस्यदंमार्ष्मालंत
॥ तस्यनालवल्लावरितंमृणालंविशमित्यमरः॥ विकार्ष्मिविशेतावक्रेणेतिवि
॥ ततस्तेनाममवज्रः॥ शूलंमद्रः॥ शूलंतास्मिन्॥ अवलंव्यआश्रित्याडदानींव

दर्शा यतिः॥ धृतीति॥ धृतिर्गर्वोद्धतमतिस्मतिरोमांवा सवंतिवा मुभिर्न्॥ विविक्षवा
साहामर्षवेगाश्च॥ अमुभिर्धृतिर्गर्वोद्धतमतिरोमांवाः चमुनाविविक्षाः वाक्यक्षेपाः
हामर्षवेगास्तवंतीत्पन्नयः॥ अमुभिर्न्वीरसोधृतिः धैर्यंगर्वोः कुलयौवन लावण्य
लादिजनितदर्थैरन्यैर्न्अवज्ञा उद्धतमतिर्ज्ञेयलबुद्धिः स्मृतिः संस्का
रोमांवोरोमहर्षेण॥ विविक्षाश्चनेकप्रकारावाक्यस्यक्षेपाः प्रेरणरूपाः॥ उत्साहेन
अमर्षवेगा॥ उत्साहोध्यवसायः॥ अमर्षः आक्षिप्तेपापमानजनितः निवेशः॥ त्र
स्त्रिकुंजरोद्भ्रमणाद्यैर्यश्रवणाद्विघातजनितसंभ्रमरूपः॥ अथसंयानक १०२
संयानकइति॥ संयानकोसंयच्छापिलावोसौजायतेरसः॥ राष्ट्रादेर्वंशतोद्भटं

।।यकः।। अ सौ त्यानकोरसः। चिन्तातस्राष्टादेजायतो किंभूतः। सयष्ठाथिलावः।
अ।नीवनायकइत्यभूयास्पतइतिरसः। चिन्तातविकटात्।। त्राष्टआदिर्यस्यसा
नादरीनस्मरणकीर्त्तनेसः। सयंष्ठाथिलावोयः। सिसः। वालश्चत्रीवनीवश्चतेना
सः।। यष्ठालखत्रे। चिन्तत्खचिन्तसब्दरीनोछोयं।। ।। तत्र बालनायको य
।। अवादर्य्यनिनादद्वारेतयवलितललितवाक्रलतः। नंदस्यलगतिकंवेक्ष्म
सरितः।। कस्माद्गोभुः द्वारेदर्य्यनिनादेअवानंदस्यकंठेलगति। किंभूतः। सय
तवाक्रलतःपुनः। श्लिष्यसरितः।। कस्माश्चासौ गोभुश्चेति।। गोभुवालिकः।

।।।नेदस्यपित्तुः।लये नवालितेकंपितेललितेमनोहरेवाङ्गलतेयस्यसः।।अघश्री
ोयद्या।।प्रणयेति।।प्रणयकलहसंगान्मत्कलाजानिरक्षःप्रकटितवडकोटिःपा
प्रानवजलधरगर्जाङ्गीतयासौकद्येविद्युटितरलहारंसछ्रते।प्राणनाथः।।कया
ित्रअसौ णनाथःत्रुटितरलहारंयद्यालवंतिघ्रीकद्येवित्रसछ्रजेाकद्येत्र
ःपादपप्रानतोपिप्रणयकलहसंगात्निरक्षःपुनःप्रकटितवडकोटिःक
ामत्कलाजा।पुनःनवजलधरगर्जातद्लीतयाडत्यद्यः।।कयाविन्नायिक
त्रनौ।प्राणनाथोवल्लत्रुटितरत्नरलोहारोयस्मिन्कर्म्मणितत्त्वयाद्यालव

१०३

M-5181

ःआलिलिंगोछंजसेगेडत्पस्यक्षतोर्ल्लिटिकर्मप्रयोगःपादपद्मयोःवरणक्रम
तादनतोपिप्रतितोपिप्राणयकलहःप्रीतिकलहातस्मिन्द्यःसगोमिलनेतस्मादनि
कटितावहनोप्रीतिवाक्यानोद्वेद्वासोस्मीत्यादिहूपाणंकोटिर्येनामन्फेकोष्ठं
कृत्वाकूतयानवोनवानोयोजनलक्षगोमोघस्यगर्जागर्जनेतस्मात्कृत्वातयागर्ज्ञा
र्थीनोलयहेडुरितिशत्रेणपंचमीनीवनायकोयघा॥कंपडाति॥कंपोपरुद्रसर्वं
रविडुलिः॥द्वयोलक्षैर्म्महीनाघा॥वैरिलिर्ह्वजिताथितम्॥हेमहीनाघद्वयोलक्षै
ताथितंकिंभूतैः॥कंपोपरुद्रसर्वंगैः॥द्रुनःएलक्षैदोडुविडुलिः॥ ॥महाःष्टाधि
नूत्लक्षैःप्राप्तैःवैरिलिःद्राडुलिःवानितावत्॥द्रावद्रावस्तिंकंपेनत्रप

M-5181

णित्रंगनियेषांतैःगलत्यत्स्वेदोदकंप्रस्वेदोदकंतस्यविंदवोयेषुतैःएक
यितव्येनपतस्यामितिसूत्रेणत्रदकस्योदादेशः॥अघलयानकरसस्यानु
वैवर्ण्यगत्रदत्रासहसपादादिकंपानेस्वेदस्त्रेलोष्ठादिक्षेद्वासंभ्रमघात्र
प्रतिस्पष्टत्रातत्रत्रयोनोक्तेते॥अत्रलयानकरसेवैवर्ण्यंवगत्रदश्चत्रा
दादिकंपनेवतद्वएकवज्ञावः॥वैवर्ण्यविवर्णताययाश्चितस्यवक्त्रनोःप्र
ोग्यदृष्टवाक्यत्रासःवित्तविज्ञेयः।हस्तपादादानांकंपनंस्वेदःप्रस्वेदः॥
वस्थितिः॥दिक्प्रेक्षा॥दिग्भ्रप्रेक्षाप्रेक्षणंप्रकर्षेणावलोकनमितियावत्॥
ानवस्थानेकार्त्तिताःकथिताः॥यथाहलक्षः॥करवरणनेत्रमस्तकसर्वं १०५

M-5181

वेत्राशुष्कोष्टतालुकंठैर्लयानकोनित्यमलिनेयः॥ अघवीत्सरसःप्रदर्शपते॥
गुप्साप्रन्नातिर्ज्ञेयोवीत्सोहद्यदर्शीनात्रश्रवणकीर्त्तनाद्यापिपूस्तादिनि
त्रात्सोज्ञेयःकस्मात्रअहद्यदर्शीनात्रतद्याश्रवणात्पुनःकीर्त्तनाद्यापि
विषयात्रकिमूतःजुगुप्साप्रन्नातिरित्यद्ययः॥ वात्सोवात्सरंसाज्ञेयोज्ञा
स्यकुत्सितस्यवस्कनःदर्शनान्रप्रतिर्ईगंधिःआदिर्यस्यसवासौविषयस्थेति
विशेषस्त्रस्मात्रत्॥ जुगुप्साप्रन्नातिर्यस्यसः॥ जुगुप्सालक्षणंयस्थोभरतो॥ अहद्य
दर्शीनाद्यापिजायतेवेतसोवित्रतिःस्थल्पाजुगुप्सासानिगद्यते॥ यद्येतानि
गदितानुवरूत्रमिकलेवरंश्रवदस्यवसावासितंविकार्षीश्रवसंतानिप्रप

M-5181

त्रेतोश्रमत्यवुरयत्रिकंत्रिकविवर्त्तइत्यक्रियाप्रवीणगुणकोणंपरिवेत्तौ
परेताजिरंपरिवत्तौ। किंभूतंपरेताजिरंलुवकमिकलेवेरंइतिकोणपांतं
ो॥ ॥परेतानांप्रेतानांअजिरंअंगणं। अंगणंवव्रराजिरंइत्यमरः।समानमि
मंततःवत्तौमुंजलालुवेतःक्रमयोयेषुतानिकलेवराणिदेहायस्मिन्नृतत्व॥
अभ्युक्तारुधिरयुक्तावसातयावासितं। निकार्षीनिक्षिप्तायाश्चवसंतति
ातयाप्रसरन्त्रयोगंधःतेनअत्रितंश्रमन्तःप्रवुराःवहवःपात्रिणःपाश्चि
रात्रिकस्यदृष्टवंशाध्वरस्यविवर्त्तोनिवर्त्तनंतिर्यक्कुवालनेतेनयाइत्यक्रि १०६
णःविवक्षणःगुणिनःकोणयाराज्ञासायस्मिन्नृतत्व॥ दृष्टवंशाध्वरेत्रिकमिति।

M-5181

128

ात्कम्पादोष्ठपश्चात्सरक्तमसृक्॥अथवीलसरसाङ्गस्तावन्नाहा॥ना
ानेगात्रसंवृतिः॥निष्ठीवनादिवात्स्याङ्गगाङ्गतेमेघपि॥अत्रत्तेमे
ाप्रह्लादनादिनिष्ठीवनाद्योतेवस्यात्॥नासायानासिकायाःप्रह्लादा
ुणनसेकोवःकृणकसेकोवेभोङः॥गात्रस्यसंवृतिःसंवरणंआच्छादि
त्रेनंशूत्रतिः॥आदिनाधावनेकंपलकप्रक्षेदाः॥यथाहल
ुणनासाच्छादनेनेवाव्यक्तपादपत्रनैवीलसरसासम्प
ुतरसोनिगद्यते॥विस्मयेति॥विस्मयात्माद्भुतोज्ञेयोरसोरसावि
ःमत्रोविपणेष्कञ्चवोयथा॥रसविवरणेःअद्भुतरसोज्ञेयाकि

मायेइंजालदिव्यस्त्रीविपणीचक्रवइत्यवयः॥स्मः॥शृंगारादयश्च
त्रैस्मयएवआत्माश्रुरूपंयस्यसः॥विस्मयइतिशब्दः॥विस्मयस्य
कारित्वमकर्मनस्यस्मरणदर्शनेः॥चित्रेयाविकृतिःचल्पास्तविस्म
यकाव्योआकाशादवतरंतेनारदंजतिगंतंतिरश्चानमरुत्सारथेः
त्रिर्भुजाःपतत्पक्षोधामविसारिसर्वतःकिमेतदित्याकुलमाक्षितेजनैः॥
स्त्रियश्चविपणादिवतेतेस्युःत्रस्नवःजत्पत्तिरितियावत्तय
र्शनात्रवणाद्वेतिशेषः॥मायामयमेनिर्मितत्रिपुरसलादिःइंद्रजा १०७
स्थेदनमुखात्रिकपोतमयूरादिनिर्माणं॥दिव्यास्त्रियोःसंप्रस्त

धिकेत्यमरः॥ आदिनावज्रसमुद्रालौकिकवार्तीदयः॥ वशाहलग
र्घयुक्तवाक्यंशिल्पंवकर्मरूपंवातत्सबंधैरर्थैरसोद्भुतोनामवि
र्ज्ञानं॥ सत्यमिति॥ सत्यंहतात्रयाहंसवनितानामियंगतिः॥ प्रेमंत्व
लंतवप्रियो॥ हेप्रियेत्रयाहंसवनितानोइयंगतिः॥ हतासंतानघा
तवइंद्रजालमिवत्रयः॥ गतः हंसवनिताः॥ स्पष्टमन्यत्॥ अथगृ
॥ गृध्रदृष्टि॥ ॥ गृध्रदः साकंवादश्चछेदः शुलकवेपश्चदृष्टेर्नि
त्रजायते॥ ॥ अत्रगृध्रदादिविकाशातोजायतेऽत्रत्रयः॥ अत्र
स्खलितादृखचनंसाकंश्वासौवादश्चेति॥ अहोसगवद्रमहि

ष्ठेदःप्रष्ठेवःपुलकश्चेवेपथुश्चतौपुलकोरोमांचः।नाश्रुकाक्षणःक
ाश्रुःप्रकाशः।दृष्टखेतथाहलरता॥पहर्षग्रहणोश्वसनेहीहाका
ुगद्गदवचनैःघरसेदैरसिनयश्चेति॥इदानींज्ञातरसंप्रदर्श
तम्पगुरुनोरुवःशांतःसमश्चात्सर्वज्ञेउषुागतेश्चोनायकश्चत्रतमो
प्रकोगतेश्चइत्यचयः॥॥सम्पक्रयदर्शनंतस्माद्वक्ष्यतातिसः॥
ुराणे॥आगमोश्चविवेकाश्चद्विधाज्ञानंतथोच्यते।आप्तश्चत्यागमम
ूलमितिनत्रतामिरुशांनसोतमःश्चाक्षेनलोसमोहमदमात्सर्यादि
षांपरिसमेतादृशायादृनाशाद्।गतासर्वत्रइश्चायस्यसः॥जदाह १०८

M-5181

132

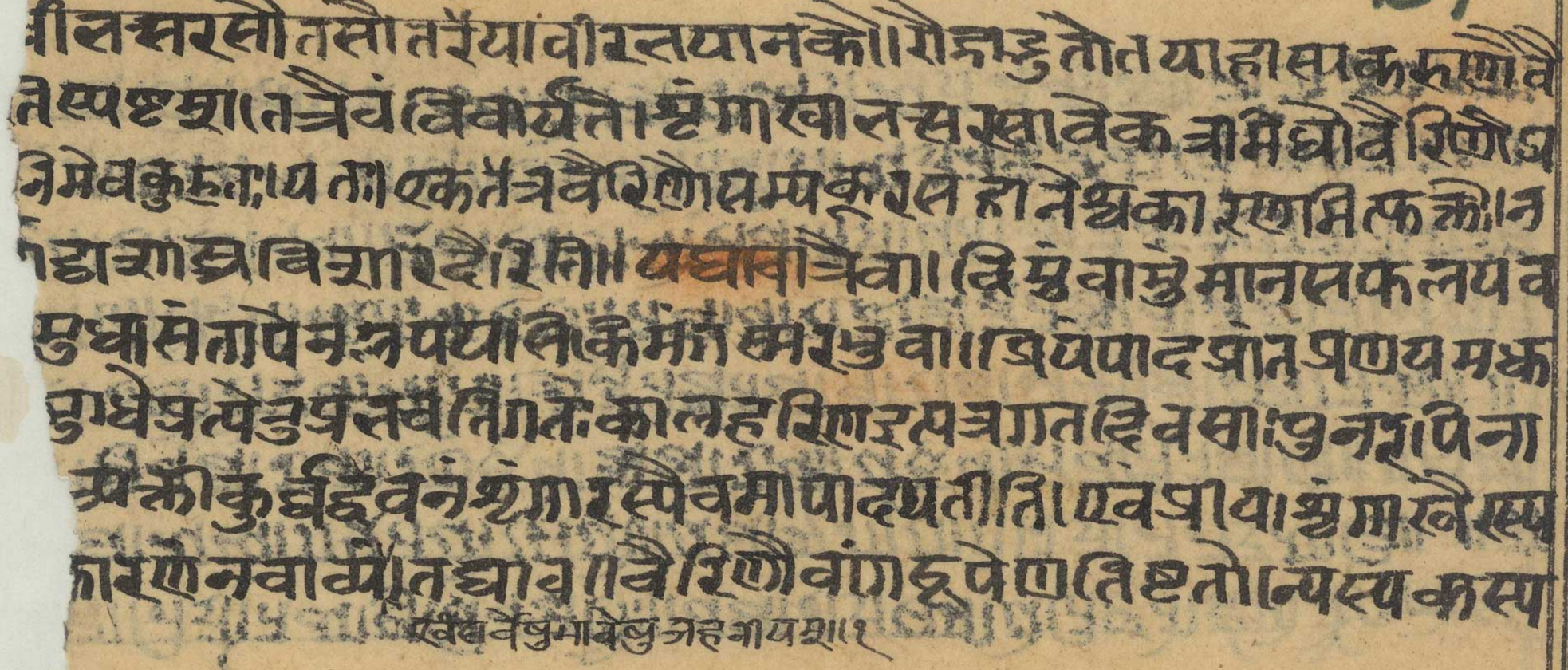
हर्दंतछायंयद्यार्घितमार्घिनोऽनृतमश्किुलंनाशनो पंक्तपाणे विजेस्तितौ
ञ्जिक्रेरतिर्विहितावि रंकिमपरमतः कर्त्तव्येनस्तनावा विनादरः।।छायं
ग्रहरहःआर्घिनेदंनोपुनःअश्किुलेत्तपाणविजेस्तितैःनाशनोपंक्तंतांपु
नेनिजनेविरंरतिर्विहिताअतःपरंकिंकर्त्तव्यंनातनौअपित्रादरोने
नेअर्घितंप्रार्घितंअहरहःदिनेदिनेअर्घिनियावकायाश्रेःशत्रोःकु
वेजेस्तितानिवमकारविशेषात्तैः।नाशनोपंक्तंघ्रामात्रावशिष्टांगेण
नाम्रलविनिपातिकर्त्तरिनोस्माकंननौशरीरे।अघनाशान्नरस्तु
नरंति।।निरालंवेमनोयत्रबाटमात्मनिनिश्चलेसुखेनेद्धातद्धा

१४८

त्रजायतेऽत्रमनोवाटेऽात्मनितिष्ठति।किंभूतेमनः।अन्यत्रानि
ष्टेभ्यानातघाऽऽवेत्रहेगोनजायतेऽमत्रयः।अत्रशांतरसेवाटेऽत्र
त्यगमनेभ्रुः।व्याघ्रोनीत्यात्मावेरंत्रल्लतासिंहः।अन्यत्रतद्व्यतिरि
क्तालंबनरहितोस्पष्टमन्यत्।अद्यामाधुरसानोज्ञात्रवत्रमसि
॥अष्टावमारसाःपूर्वयेषोक्तास्त्रनिश्चितंद्वौद्वौतेषांप्रत्यनीकौत
यायेत्रमाअष्टौरसाःपूर्वत्रोक्ताःतत्रद्वौद्वौप्रत्यनीकौतेषांनिश्चितंत
त्रदित्यत्रयः।तत्रतेषुप्रत्यनीकौविरोधिनौतेषांरसानांमध्येतस्य
प्रत्यनीकयोःसंपर्कंमिलनेविवर्जयेत्विज्ञोयतस्यजेत्॥तद्यद १९

M-5181

134

हानिर्ज्ञातव्यासुविवक्षणैः॥यद्यागजसमीपेतिष्टतोद्वयोर्वैरिणोर्वि
द्यान्यस्योगभूतयोरसयेः॥यद्याश्वेगारातिरिजाननइत्यादि॥ ॥अ
सुवाक्यकारणरूपाअवाक्यकार्यरूपालवेतिनद्याहि॥ ॥होमो
करुणोरौद्रकर्म्मितः॥अद्भुतश्चतद्योवीराद्वाल्लस्यात्वालयाज्ञ
गारात्तजनकाद्वत्साप्योजन्योलवतिज्ञायतेज्ञानिकर्तुःप्रवृत्तिरितिसू
त्रमाणवमन्यत्राविगीर्थसमेतेषांज्ञायजनकवाक्यलिंगाद्वोद्वत्रयेत ११
गाद्यविवक्षावशात्॥कर्वेः॥अन्योन्यजन्यजनकरसालावालवंत्यमा

M-5181 136

नोयघा॥ शृंगारःकल कू।जितेषुकहणोदेप्पेहवेविस्मयोरौद्रोऽकरणेस्मि
तायांलयंवीरस्त्रीब्रनत्वीर्थेणेश्चद्यजवेकुस्सत्रंगांतामुखेराधापाः
ःसोनिध्यमानत्रनइत्यादौशृंगारएसेरसांतराविर्लीवाः।एवंलाटेषुला
रमिति॥ अद्यामाद्युक्तासेद्यस्मेदौशृंगारएसेरसांतराविर्लीवाः।एवंला
टनायमिति॥अद्यामीयुक्तासेद्यटनेदोषायनसवतीपतआहायावि
त्रेसौख्यावुकोमनाविनिःयुक्तायान्नतोपिसंसेदस्त्रयोवाटंनडव्यति॥
नोजग्यज्ञनकौत्रकौतयोर्मध्ये॥युक्तायान्नतोपिसंसेदःवाटंनडष्य
दिविद्यतेयोर्णातेस्त्रनाविणस्त्रौ॥बुद्धिर्मनाषाधिषणेत्यमरःसेव

नडुष्प्रतिविन्तर्तिनयातिडुषवैन्नत्पेक्षाङः॥ ॥अवश्यर्वोक्तानेवश्च
वान्रश्चातंत्रेणस्पष्टयति॥केचिदित्यादिसात्रिकाश्चसवंतीत्यंत
तावःश्यर्वप्रकार्त्तिनाःश्चातंत्रेणोहकार्त्यंतेरम्यासेन्नतिनोमताः॥
सत्रिसातेषुघकार्त्तितातेरहश्चातंत्रेणकार्त्यंतेन्नतिनोरम्यामता
ग्रगरदानोवित्तागाःष्टथत्कंतेषुतेतावाःरहआस्मिन्नूप्रकरणेज्ञानिनं
ज्ञानरत्पापयमरःविरंविनारदरंलाक्कक्कलरतुंवरुप्रस्तानोर
ःसेमताः॥तडंक्कंसगानदामोदरेविरंविनारदोरंलाक्कक्कर्सरतुंत्रे
वानोवक्कारोलोकविश्रुताश्चति॥ ॥रत्पादयश्चति॥ ॥रत्पादयश्चमेस ११९

ः समुद्भूतसघो तेश्वतिष्ठतोऽछायीसावःसविज्ञेयोव्यसिवाणत
र्नुमायोतिछायिनेसाव मुत्तमंऽपत्तत्पवगंबातितेमतावाति
पवित्तवात्सवमुत्पघतेगुणःतेनसञ्चेनानिर्द्दशःसाङ्किकाःप
अघघ्यमेवछायिसंवारिणोलक्षणमा॥ हाशृंगारादितिः॥
ावारत्यादयःस्थिताः॥ प्रत्येकंछायिनोमेवत्रयश्चित्रावरण्यघा॥
ादयोसावाप्रत्येकंस्थिताःछायिनाः॥ वयुनःअन्येत्रयाश्चित्र
रेरसेषुघत्येकंस्थितावराश्त्यत्रयः॥ एकंएकंप्रतिप्रत्यकंवर्तिगद्ध
णः॥यघेतिनिदर्शनं॥आयश्त्ति॥आयोनवस्थितेवित्तेसावःसे

ाऽल्पेनानिगद्यंतेतथाप्येतेयथाश्रिताः॥सावाःप्रायःअनवश्चिते
निगद्यंतेतोकिंभूताःसेकार्णसेसवाःतथापिएतेयथाश्रितानिगद्यंत
ाऽसावयंतितेसावाःप्रायइतिवक्ष्यतेऽतौअनवश्चितेएगा
गद्यंतेकथंतेतोगदल्पकायोवाविःसेकार्णत्रिरोश्चिरसंसावास्ते
तेसावाः।यद्वाश्रितश्चितिर्यषांतेतानेवयंवाश्चिताऽसावाऽ
ति॥श्लोकाश्रयासयेऽनानिर्वाघश्चिंतासंतिर्यंतिः।औसुकंविस्म
ामदंघाविषादोऽऽडतानिद्रावहित्थावापत्तेमतिः।इतिसावाः
व्यभिचारिणः॥शृंगारेऽतिव्यभिचारिणेसावाःप्रयोक्तव्याः॥एवं
एतेऔसुक्यादयोमत्तेनाःविंशतिः॥अथहास्यरसस्यवरा

M-5181

॥ अमश्चपलता निद्राधप्रोक्तानिद्रावैववाङ्गंकाः ङ्यावहि
ता वा सवेत्पमा॥ अमाश्रमादयोऽष्टौसावा हास्यहास्यरसस
ाणरसस्यसंवारिसावानाह॥ दैन्यमिति॥ दैन्यंविंतातघास्तामि
तिःव्याध्यिश्रकरुणेवाव्यासावासावविशारदैः॥ सावविशार
दयःसप्तकरुणेवाव्याः॥ इदानींरौद्ररसस्यवरसावान्॥ दर्शय
र्षीसूयातघागर्व्वउत्साहोमदएवावापत्त्यमुयतावेगोरौद्रे
॥ रौद्रेरौद्ररसेसावाहर्षादयोऽष्टौ॥ अथवारसस्यव्यभिवारि
र्षःअतिबोधश्चवितर्क्रोधमतिर्धृतिः॥ क्रोधेसूयातिसंमोहआवेगरो
दशार्घोमत्रेसावावारेसवंत्यमा॥ वारेअमाअमर्षादयत्रयोदशाला

M-2181

ानकरसमप्यहवेवक्तव्यावौवदति॥॥संत्रासोमरणंवैवस्वनाद्यंसयानके॥
यमनिवारिताद्वाह॥अपस्मारोविषादश्चभ्रमोरोगोमतिर्मदः॥ज्ञा
नसंज्ञवाः॥इतिएतेवासप्तसंज्ञवाअपस्माराद्यःसप्तलावाविज्ञेयाः॥
नो॥अद्भुतरसंसंचारिलावानाह॥आवेगोजडतामोहोविस्मयहर्ष
प्रतिरसोस्मिन्नद्भुतेवृक्षाः॥वृक्षाःअस्मिन्नद्भुतेरसेइतिआवेगादयूष
ति॥उपसंहरति॥एवमिति॥एवंसंचारिणोज्ञेयालावाःप्रतिरसंस्थिताः॥
सर्वरसाश्रिताः॥एवंप्रतिरसंस्थिताःसंचारिणोलावाःज्ञेयाःवयुनाःसर्वे
फलवंतीत्यवयः॥रसंरसंप्रतिप्रा॥तिरसंसर्वान्रसंरसान्रङ्गेगागादा

दक्षलादयः॥एतेषांम्लिवारलावानांलक्षणनिरूर्वमुक्तानितिविस्त
ो॥अथवतओष्टन्तयःशादर्शयंते॥कौशीकानि॥कौशीक्यारलटीवैव
ओष्टन्योज्ञेयारसावच्छानसूचिकाः॥वेतसःकौशीक्यादिष्टन्तयोज्ञेया॥
सूचिकाः॥रसानांशृंगारादीनांअवच्छानंछितिःतस्यसूचिकाःप्रकाशि
र्दर्शयंति॥येति॥॥यागतवृत्यप्रमोदप्रयोगदेशांगसंकीर्तनवारु
पसमासरम्यावाणीसुतासाविहकैशिकांत्र॥असौवाणकैशिकास्म
॥पुनःमार्कर्यमुक्ता॥उपनः॥अल्पसमासरम्योत्पत्तयः॥गतेवतृत्येवा॥ ११५
दप्रयोगाःहर्षप्रयोगा॥प्रमदसंमदौहर्षौदेशश्चांगंवकस्वरणादि

m-5181

नेतेनवाहर्म्मनोहरोवेषःसंदर्शनायस्यांसाभाभक्तस्यलक्षणंवोभाक्तव्यं
सवद्वाविवक्षन्यपिरसस्थितिः।येनमाद्यंतिथीमंतोभक्तनेवमभक्त्र
वमक्तवंहिविधंशास्त्रेतमर्थाश्रितेवातत्रशास्त्रमभक्तवंष्टघक्त
ोक्तिवैविध्यं॥॥किंवा॥॥शृंगारहास्यकरुणरसातिशायसिद्ध
विबुधैर्यद्यघा॥विबुधैःएषावृत्तिःशृंगारहास्यकरुणरसातिशयसिद्ध
वयः॥विबुधैःकाव्यालंकारविद्भिःएषाकैशिकीवृत्तिःशृंगाररसस्य
सस्यतेषांअतिशायसिद्धयै॥इंद्वांतेशयमाणंपदंप्रत्येकमासिसंबध्य
॥॥पद्यत्रयेण॥तत्रशृंगारानुगतामगमंकीर्त्तनरूपांकैशिकीं वृ

M-581

रसश्चकरुणरसश्चतेषां अतिशयसिद्धये॥ इंद्रांवेश्रूयमाणं पदंप्रत्येक
तिनिदर्शने॥पद्यत्रयेण॥तत्रशृंगारङ्गतामगासंकीर्त्तनरूपोकौशिकी
र्ति॥सौंदर्य्यमिश्रैववर्णने॥इयंपंकजस्यशोभाकृ॥किंभूतस्यएक
सप्तच्छिषडंघ्रयः॥कुरंगीदृशःनवयौवनायाःवारुमनोहरंनवेन
मुखेयशोभा॥विशयविरोआलोक्यविकार्य्याशशांकनखपक
रजनीरात्रिक्षस्यासंलोगेनसयाद्विद्वशोभायस्यतस्या॥अवहास्य
र्त्तनरूपाकौशिकीवृत्तिर्यथा॥हसेषुरिति॥हसेषुकुसमायुधस्य
शोभावनंसौभाग्यैकगृहंविलासनिकषोवैदग्ध्यसिद्धिजः॥साच्छादे
रंगंकस्याविलोलायितांक्षंभातन्नखमंडनेसखिनवंपश्चाद्घनांवाससा॥

M-5181

धांतः नवेनखमंडनंवासस्साज्ञाद्यतोनत्रेद्वते।इदंकुसुमायु
रागश्रियोललितेलोवनेपुनःसौसाप्येकएहं।पुनःविलासनि
ध्यसिद्धिजःपुनःमकरंवंधवस्साज्ञा।पुनःनिस्तंलालावितं
पुण्यात्मनः।श्रंधयोत्रतर्मध्यंगलत्र देशोएक देशोवानखमंड
मायुधस्यकामस्यहस्तेषुःहस्तबाणः।रागश्रियः अनुरागलक्ष्म्याः
एकंमुखंएहं।एकोमुखस्यानकैवलेइविलासस्यक्रीडायाः नि
ग्रः।मकरंवसंतस्यवंधनस्यकामस्यनिस्तंरहःलालयात्रा च
अघकरुणरसाश्रितदेशसंकीर्त्तनरूपाकैशिकीयद्यासमुल्लस

नकुंडलोज्ज्वलप्रसूतिनापायवभूवयेषलाविनासिनारम्यमुखो
घत्रशाःत्रशानवाःयेषुसमुल्लसत्कांचनकुंडलोज्ज्वलप्रसूताः पित्र
अत्रशाःत्रशानवःप्रजज्ञलुरित्यन्वयः॥विलासिनीनीरम्याणियानि
ानिकमलानित्राद्विषयेषुसमुल्लसंतियानिकांचनकुंडलानितेषां
तःसापिअतेअत्पर्द्धितापायसेतापायातेषुमुखेषुअत्रशाःवहवःत्र
ज्ञलुःप्रदीप्ताः॥॥अघारसटाहत्तिः॥येति॥यात्रित्रयुङ्भ्रमशाम्रपा
लेघिताद्या॥त्रजाद्विगुर्द्धत्रगाटवंधाज्ञेयाङ्घ्रेसारसटातिहत्तिः॥
सटाहत्तिःज्ञेया॥यात्रित्रेतिपुनःत्रजद्यातिरित्यन्वयः॥त्रित्रयुङ्भ्रंवभ्र ११६

M-5181 147

ा॥या वइंद्रजालंवलुतंवलंवलुतंवलेघितंवतैः आद्यासंपन्ना॥ब्रजद्घी
॥नियानिगुरूणि अद्यहैंगालितैः वंध्योखनातेनगाटा इटा॥ किंवा॥रौ
॥त्सेवविवक्षणैः॥ काव्यशोलाकराद्यन्ति रियमिंद्रंनिवध्यते॥वि
द्वंरौद्रादोनिवध्यते॥किंभूताकाव्यशोलाकरा॥स्पष्टम्॥तत्रौद्र
स्तटीयद्या॥खक्रोदारितकुंलिकुंलविगलत्कांक्रमुक्ताफलस्फा
लितवहंवद्यउक्तायितं॥कौक्षुद्रावितधारणिलसत्खक्राग्रमु
द्यृहीतसुस्तटंजातंतदाउद्धरौ॥स्पष्टोन्वयः॥तदातस्मिन्काले यु
॥किंभूतंखक्रौंउदारिताःउत्तत्रद्वैदारिताविदारितायेकुंलिनो

ष्ठालानितेस्योविगलंतियानिरक्तेनअक्तानिमिलितानिमुक्ता
ोविस्तारस्तेनसूत्रीकृताअक्तयाकांतिःशोलातयाकल्पितंराव
वद्वाकविक्रयुक्तंवयत्॥वृत्तंसर्व्वतोलक्षादिमंडलंतद्वि
क्षोधन्वाविनायेशीरस्तेभोगिनःपंक्तिरस्यांलंसंतियानिरव
ुग्धाःशुंदशग्रहाःसूर्योदयोयस्मिन्नृतद्वयुना॥सिद्धवधूलिरस
ोलटायामिनृतत्र॥अथस्तयानकरसेभ्रमान्विताराखटायघा॥
ंगाद्रिवोरसारपरुषंरयंतदीयंचिदंनेनेश्मिभुजंगलोगरु॰
जाःइदंनायनवोवुवाहसमयेवसेत्यश्रोकाकुलाम्नायद्वक्रुवो ५७

रस्पंतिनन्नपंतिवाहेनाथविरोधिवनिताःइच्छंनर्तावुवाहसमये
ग्पंतिकिंभूताःत्वत्सैन्यशंकाकुलाःपुनःस्नायद्वक्रुवांइ
खोनाइच्छंउतदीयंश्रयंकिंभूतांगसोद्यमुंष्णेतमेघोनाकिंभु
तमेघागतावाभूमिभुजंगसोगरुत्यइत्याद्वयःनाथश्चामित्रवि
जेताःस्त्रियःइच्छंवक्ष्यमाणप्रकारेणानवाद्यावानायेत्रंवुवाहमे
तिअद्यिग्रालवंतिवसात्रद्वेगोनद्यंतिनद्योत्रदर्शनोत्रत्सैन्य
कुलावाकुलास्नायंत्योवक्रुवोयासांताःगर्जोःगर्जनस्यखः
योभूर्यसांग्रामिकंवाद्योगंलांखतत्परुवंवेतिभूमिस्थिताभु

र्गोरोषांलोगाःशरीराणितद्वदुविर्यंषांतेभूमिभुंजंगाइत्यनेभा
तं॥अत्रवीत्सशसाञ्जिताशस्टीग्रहा॥पिवत्रिति॥पिवत्रस्रक्
त्रंत्रमालिकांकवंधसंकुलेक्रोष्टाभ्रमत्येषमहारणे॥एषक्रोष्टाम
भूतेकवंधसंकुलेकिंकुर्वन्नाअस्रक्पिवत्रपुनःमांसंखादन्नपु
नाकर्षन्न॥क्रोद्यातीतिक्रोष्टाशृगालःसष्टं॥अथसाव्रता॥हर्ष
नाधिकसञ्जसानात्मागोत्ररोदाखवोमनोज्ञाआश्चर्यसंय
तात्सासाव्रतीनामसमताञ्जस्तिः॥अत्रनामसाव्रतीष्टस्तिःस्यात्।
अधिकसञ्जसावाएनःत्मागोत्ररोदाखवोमनोज्ञावपुनाआश्च

॥अत्रकाव्यालंकारेनामेतिप्रसिद्धौ।हर्षएवप्रश्नेयत्किमुए
केकसेनेत्थंधैर्यतेभ्रूयतइति॥दृष्टकथदेवा॥त्यागएवत्रतदुद्दर्क
नेयानिचदारवंवांसितेमनोज्ञारमणीया।आश्चर्यहर्षोयासंपद्
॥कुत्रेयंप्रयोजनायेत्यतआह॥नेति॥मानिष्टार्थसंप्राप्तिःअत्य
रोद्रेहुतेशंतेनेष्टनिरेषामतायथा॥एषाष्टनिष्कोवारदोमता॥कि
संप्राप्तिःपुनःअत्यद्भुतमनोरमानअतिपूतागोत्रार्घानांसं
तादिषुपावान्नलोपोनजइतिसूत्रेणनलोपाभावः।नातिविस्तरा
पाःअत्याःतेवतेश्राद्धेअतैर्मनोरमा॥तत्रवारमाअतासावती

M-5181

तिालक्ष्मणाञ्चेजनकोनिधिश्चप्रयसांनिःशेषरत्नाकरो।मर्यादानि
त्रकोन्पाहज्ञा।किंवेकस्यगृहागतस्यवडवावक्त्रैःसदाद्दश्यया
त्रेनसहोयत्नमनाक्षध्यमंहिजलधेश्चत्रत्नपाहज्ञांकोऽतेत।।
वसुनःप्रयसांनिधेःपुनःनिःशेषरत्नाषरत्नाकरश्चमेवमे
कंमुतत्मनाकुमध्यमंतकिंयद्एकस्यवडवावक्त्रैःचदश्यरणे
यवक्त्रैःगृहागतस्यपुनःदृश्यासदाश्रीकोतस्यत्पत्रयः।ज
न्निधिजलाधिःसमुद्रशन्संबोधनेश्चत्रास्मिन्लोकेऽमृतेवद्य
नेत्रांऽमृतेवक्तिनिःशेषरत्नानांसमग्ररत्नानांआकरःखनिः।खनि

M-5181

दित्यमरः तद्ग्रासिद्दानसहोनसमर्थः॥ अथरौद्ररसान्वितासाद्यते
कटकवोरतारकाकार्णवक्रिकणसंततिःकुधाडलेत्रिमित्रतडि
रिष्टसमरांशुमालिनः॥ अंशुमालिनोदृष्टिर्वसौ।किंभूतास्फरि
कापुनःकुधाआकार्णवक्रिकणसंततिःपुनःडत्रिमित्रतडिदा
रेत्पचयः॥ ॥ अंशुमालिनःसूर्यस्यातारकामयसंयामेडत्पवर्ग
काशितावासौउक्कदातीदणसावासौकवोरतारकानेत्रक
कुधाकोपेनआकार्णआसमंताद्विक्षिप्तावक्रिकणानांसं
घासाडत्रिमित्रावियरातार्धसूचिकायातडिद्विघटतस्या

स्पाःसाऽइष्टोवीछितःसमरःसैग्रामोयस्पाःसाऽश्रुतरसाश्रिता
मिति।इदमङ्कतेनराधिपतवकार्त्तिर्ध्वलयत्यपिजगोतिरक्का
लिनयतीवचैरिवदनानि।हेनराधिपइदमङ्कंतेकिंतरातव
वलयतीवहृदोरक्कान्ककरोतिवपुनःचैरिवदनामिमलिन
ोचश्रुतरक्कान्॥मलिनेकरोतिमलिनयतिनिर्धौरोधसलासो
ऽङ्गांतरेसाऽतीयवा।निहतविषयासंगमंधक्कनासुवि
वसमाधानेमनःकेवलमिच्छति।अक्कनामेमनःकेवलेसुवि
गाधानेइच्छति।किंभूतेनिहतविषयासंगमित्यन्वयः।सुवरायः १२०

W-218

नोक्तीति आत्मानमित्यात्मनिब्रह्मणिस्पष्टमन्यत्॥ अथसारतीद्वान्॥
यासद्धकोक्तिनिरतस्तासारतीयंलोकंहतिवीरहासाधुताभ्यया॥ इयं
गकिंभूताअध्यात्मपुरुषप्रायापुनःसद्धकोक्तिनिरतापुनःवीरहा
धीनपुरुषाणांप्रायोवाऽल्पेयस्मांसासतीसिद्धकोक्तिनिःनि
हासाधुतानिष्प्रत्ययतेसा॥ तद्यथारथस्याश्वयोरतायद्धा॥ जन्मदे
ऽल्पमेतदितरैःसमंसतोयत्तद्धाविविधुलाश्चलाःश्रियःसाहमे
ँसतोइतरैःसमंएतत्तदल्पेकिंतुतायत्तज्जन्मदेहधनबंधनादि
यो विविधुलाः। अत्रकारणंसाहसैकपरंइत्यन्वयः॥ सतोमह

M-5181

156

रेः रूपलो: समं सहा उत्पं सम्मा जन्मव देहश्च धर्मे व वधने व तानि
द्व। तथा प्तितषा मे वव लाः वेवल्लाः श्रियो न ह्यपः विपुलाः याव केस्पः
:॥ साहस मे वण कंसु ख्यं परंज क्रष्टं यास्मि नृतत्व॥ अथ हास्य रसाश्रया
त्तर ह्यस्य ज्ञासि उर्भुवन नकुहां। वाल्यानिल तगोला रोह रेहा सपुन
रेहीसो वःपाडुकिंभूतो हासः। निस्त गंसा रः किंभूतस्य हरेः। यशो
नः भुवन नाकुहांशा निडः॥ वाल्येवाल लावानित गंस्त तेघ तैगंसा
सः॥ यद्वा। निस्त तेगुप्तं गंसा रंयस्मिन् वाल त्रा वा। यशो दयान्नता
वनेस्यो डुस्तंता तिभुवन नकुहो दैत्या सषांशा सिडः दंड कर्तुः। अ

१२१

M-5181

कान्तनयशोदारद्वाणमेवहास्यरसहेतुरितिलादः॥अथाद्भुतरसान्वितान्
रूषालक्षद्वादातिद्विषांयुधि। अमन्तेषुयशःशुभ्रमादत्तेनेदमद्भुतं॥इद
नेर्नयोपिशूपालःसुधितन्द्विषोददातिवपुनःतेषुअसदादत्ते॥
यज्ञेयः॥निर्गतंनयंयस्मात्सःशुनेपालयतीतिशूपालोराजातद्व
द्विद्युअसदनेवत्तआदत्तेएकाति॥इदानीकवीनुपरिहासयति
ाति॥इत्यादिरम्याःप्रविलोक्यदृत्तीर्ईक्षाप्रवेशंश्चमहाकवीनां।
वेदध्याक्काव्यैकविःसज्ञानवित्तवोरं॥केविःकाव्यविदध्याद्दृ।किं
ोरं।किंनज्ञाइत्यादिरम्याःदृत्तीःप्रविलोक्यवपुनःमहाक

यानुनाःइदैवैवित्र्यंआलोप्रेत्यत्रयः॥विदध्यात्कुर्यात्॥सज्ञानो
वेत्तराणांवित्तेवोरयतीतिइत्यादिकैःशिक्षाटिट्टनी॥महाकवीनां
णांसदृशस्तानोइदंमद्वैधंआलोक्यविचार्यं॥इदानींकाव्य
त्यनीकंवडःसेधानरसंतद्वानारसंणात्रडुंश्वकाव्यसङ्गिर्नज्ञस्य
प्रेवदोमयुक्तंकाव्यंनज्ञास्यते॥नप्यज्ञेनजज्ञास्यतोगंलुक्तोक्ष
त्रविरसंयद्या॥विहायजननीमृत्फ्रोकंमुग्धेमयामहायौवनेमान १६१
भ्रस्तं॥हेमुग्धेजननीमृत्फ्रोकंविहायमयासहयौवनेमानयइत्या
मित्तन्नयः॥मुग्धेमुदशिजननीमृत्योःमातृमरणस्यशोकेडःखंयूनो १२२